Image not found or type unknown

On són les persones desaparegudes? Veritat i justícia, un requisit per la pau

Núm. 98 - MAIG 2020

ICIP

SUMARI

Introducció
- On són les persones desaparegudes? Veritat i justícia per la consolidació de la pau

Articles centrals
- El fenomen de les desaparicions forçades en transicions cap a la pau
- Veritat i negació
- La lluita per la memòria històrica a Espanya: més enllà de la genealogia i les generacions
- Una abraçada resilient. La rellevància de l'acompanyament en casos de desaparició forçada
- L'impacte de gènere de les desaparicions forçades a Síria
- L'art i la cultura com a processos de sanació i memòria a Colòmbia
- No oblidis el meu nom. Desaparèixer a la frontera
- Líbia: desaparèixer camí d'Europa

Entrevista
- Entrevistes amb Nassera Dutour, Gladys Ávila, Yolanda Morán i Edita Maldonado

Recomanem
- Materials i recursos d'interès recomanats per l'ICIP

Sobre l'ICIP
- Notícies d'actualitat, activitats i publicacions

INTRODUCCIÓ

On són les persones desaparegudes? Veritat i justícia per la consolidació de la pau

ICIP
Institut Català Internacional per la Pau

Com a institució de construcció de pau, l'ICIP ha tractat de manera recurrent realitats confrontades al fenomen de les desaparicions forçades i involuntàries, en particular a països com Mèxic o Colòmbia. Considerada com una de les més greus violacions dels drets humans, la desaparició forçada representa un enorme repte en processos de construcció de pau, tant en contextos de transició postconflicte armat, com en territoris amb alts nivells de violència estatal i criminal. Contextos en els que la necessitat de veritat, justícia i reparació s'erigeixen com a condicions indispensables per a la convivència i la reconciliació, així com per oferir garanties per tal que la població pugui viure en la seguretat que els fets no es repetiran en el futur.

Les xifres de les desaparicions forçades arreu del món són esfereïdores. Es calcula que més de 60.000 persones han desaparegut a Mèxic entre 2006 i 2019[1], que n'hi ha més de 80.000 a Síria des del 2011, que entre 60.000 i 100.000 persones han desaparegut a Sri Lanka des de finals de la dècada de 1980 fins el 2009, unes 30.000 durant la dictadura de Videla a l'Argentina[2], i a Espanya s'estima que unes 114.000 persones van ser desaparegudes durant la Guerra Civil i el franquisme[3].

Darrera de totes aquestes xifres i altres realitats no recollides en aquest fúnebre recompte, hi ha persones amb un nom i una història, famílies amb la dolorosa angoixa de no saber si l'ésser estimat és viu o mort, si està passant fred o gana, si algun dia podrà tornar, o on ha estat enterrat. Més enllà del sofriment individual, la desaparició

forçada de persones imposa por i desconfiança entre les comunitats i, en molts casos, distorsiona o erosiona el teixit social. El pacte social que es basa en els Estats com a garants i promotors dels drets humans, es veu dràsticament alterat quan un govern recorre a la pràctica de les desaparicions forçades o no pren les mesures adequades per buscar a aquelles persones que han desaparegut de manera involuntària a mans d'altres actors.

“ Considerada com una de les més greus violacions dels drets humans, la desaparició forçada representa un enorme repte en processos de construcció de pau ”

Tanmateix són nombrosos els casos de resistència a aquest dolor i les iniciatives de famílies i grups que reclamen veritat, justícia, reparació i garanties de no repetició. Sovint, això implica per a aquests col·lectius iniciar un camí amb poc o cap suport dels Estats, un camí en què es van trobant amb silencis, dolor, soledat però també en què es troben amb altres familiars en la mateixa situació.

Famílies i en particular dones que, davant els impactes psicosocials i de ruptura del teixit social que impliquen les desaparicions, decideixen unir esforços i impulsar la cerca dels seus familiars, descobrir la veritat del que va succeir i evitar a la vegada que es torni a repetir. Són famílies que, d'aquesta manera, es converteixen en agents fonamentals per la convivència, la memòria i la reconciliació. En molts casos, aquests esforços han donat lloc a processos d'apoderament personal i col·lectiu.

L'ICIP ha volgut ressaltar la rellevància d'una d'aquestes experiències amb l'atorgació del Premi Constructors de Pau 2019 al Col·lectiu de Famílies de Persones Desaparegudes a Algèria (Collectif des Familles de Disparu(e)s en Algérie, CFDA). És un premi en reconeixement al seu treball per l'esclariment de les desaparicions forçades que van tenir lloc durant la guerra civil dels anys 90 al país nord-africà, i la seva lluita per assolir una transició pacífica i democràtica a partir de l'establiment d'un procés per

a la veritat, la justícia, la reparació i del ple respecte pels drets i les llibertats fonamentals.

És amb l'ànim d'oferir elements de reflexió i conscienciació sobre les desaparicions forçades i involuntàries en diferents contextos, així com donar visibilitat a la lluita per a la veritat, justícia i reparació de molts col·lectius de familiars de persones desaparegudes, que l'ICIP publica aquest monogràfic. S'ha fet un esforç per entendre les desaparicions forçades des d'una mirada centrada en les persones i dirigida cap a la construcció de societats en pau, mirant més enllà dels aspectes jurídics de les desaparicions i buscant posar en valor l'impacte en la vida de les persones.

“ Les xifres de les desaparicions forçades arreu del món són esfereïdores: més de 60.000 persones han desaparegut a Mèxic entre 2006 i 2019 i n'hi ha més de 80.000 a Síria des del 2011 ”

Històricament el perfil de la persona desapareguda ha estat molt associat amb el del dissident polític segrestat i assassinat per un règim opressor. Tanmateix, la realitat ens mostra que les persones desaparegudes ho són també en circumstàncies molt més heterogènies: des dels *falsos positivos* a Colòmbia, a les dones i infants desapareguts en xarxes d'explotació sexual, passant per les desaparicions en el marc de la guerra contra les drogues i la violència del crim organitzat, fins a la desaparició de persones en les rutes migratòries. Seguint l'estela d'un recent informe del Grup de treball de les Nacions Unides sobre Desaparicions Forçades i Involuntàries[4], l'ICIP s'ha volgut fixar en aquest últim fenomen perquè és una realitat que té lloc a molt pocs quilòmetres del nostre país i no és aliena a les polítiques migratòries europees, unes polítiques que arriben a posar en qüestió els valors que cimenten les democràcies liberals i, en aquest cas, la pròpia Unió Europea.

Les possibilitats de trobar els seus cossos al fons de la Mediterrània o en fosses enmig de les rutes desèrtiques, o de recuperar la llibertat després del seu segrest o privació de

llibertat per motius polítics o de tràfic de persones, s'esvaeixen enfront la falta de cooperació i acció de les autoritats a l'hora d'establir mecanismes judicials i forenses d'investigació i de suport i reparació a les víctimes. Mentrestant, les famílies esperen als seus països d'origen sense notícies, intentant esclarir els fets en la distància, reclamant justícia i veritat.

" En aquest monogràfic s'ha fet un esforç per entendre les desaparicions forçades des d'una mirada centrada en les persones i dirigida cap a la construcció de societats en pau "

Davant aquest panorama tan complex, aquest monogràfic obre amb un article de la investigadora Elisenda Calvet que ofereix una visió general sobre les desaparicions forçades i com aquestes es connecten i tenen un rol central en els processos de transicions cap a la pau i de justícia transicional.

En el següent article, el destacat promotor dels drets humans Theo van Boven posa de relleu la importància de trencar amb la negació dels Estats davant les desaparicions forçades, tal com va succeir durant la dictadura argentina, i advocar per la trilogia de la justícia, on les víctimes són l'eix central: dret a saber, dret a interposar recursos i dret a obtenir reparacions.

El tercer article, a càrrec de Marije Hristova, recull el cas particular d'Espanya, com un exemple on la lluita per la memòria històrica ha ressorgit en les generacions que van créixer després de la violència i on els familiars de persones desaparegudes han jugat i juguen un rol crucial en la cerca de fosses comunes i identificació de cossos.

Per la seva part, Karla Salazar explica la capacitat de resiliència que tenim les persones i com l'acompanyament als familiars de persones desaparegudes és important per enfortir aquesta resiliència davant d'una pèrdua tan ambigua com angoixant.

“ Més enllà del sofriment individual, la desaparició forçada de persones imposa por i desconfiança entre les comunitats i sovint erosiona el teixit social ”

I aquests impactes també necessiten ser analitzats des d’una perspectiva de gènere. A través del cas de Síria, on majoritàriament les persones desaparegudes són homes, Anna Fleischer ens explica experiències on les dones porten a terme processos incansables i perillosos de recerca, en moltes ocasions unint esforços amb famílies d’altres víctimes de desaparició, que contribueixen alhora a l’enfortiment del teixit social i al seu propi apoderament.

Prenent com a base l’experiència de Colòmbia, Alejandro Valderrama ens presenta en el seu article iniciatives en què l’art i la cultura han jugat un paper facilitador a l’hora de construir memòria col·lectiva a través de les vivències i els dolors individuals, amb l’objectiu de portar a l’arena pública les experiències privades i alhora fomentar processos de sanació i de reconstrucció del teixit social.

Finalment, els dos últims articles busquen exemplificar les causes i els impactes de les desaparicions forçades en el marc de processos migratoris. Corina Tulbure i Wael Garnaoui posen de manifest la relació entre les polítiques migratòries europees i els casos de desaparició forçada a la Mediterrània. Karlos Zurutuza, per la seva banda, il·lustra el cas de Líbia, on la combinació de ruta migratòria, inexistència d’una estructura estatal i la presència de centenars de grups armats és terreny abonat per a multitud de violacions dels drets humans, entre elles les desaparicions forçades. En aquestes circumstàncies, investigar els casos de desaparició, reparar les víctimes i garantir la no repetició dels fets presenta reptes extraordinaris.

“ Aquest monogràfic l’han inspirat tots aquells col·lectius que s’han articulat, malgrat els perills, per buscar aquells i aquelles que algú altre ha volgut deixar en l’oblit ”

Com a complement als articles centrals, la revista recull, en format d’entrevista, el testimoni de quatre dones familiars de persones desaparegudes, que promouen la recerca dels seus éssers estimats i de la veritat del que va succeir des de l’acció social i política. Són la Nassera Dutour, d’Algèria; la Gladys Ávila, colombiana resident a Suècia; la Yolanda Morán, de Mèxic, i l’Edita Maldonado, d’Hondures.

Per últim, la revista inclou un seguit de recomanacions de llibres, articles i vídeos que busquen ampliar la concepció i el coneixement sobre les desaparicions forçades i involuntàries.

Aquest monogràfic l’han inspirat tots aquells col·lectius de familiars i persones compromeses que s’han articulat, malgrat els silencis amenaçadors i els perills reals, per buscar aquells i aquelles que algú altre ha volgut deixar en l’oblit. Persones i col·lectius que, intentant curar ferides individuals, permeten avançar cap a una sanació col·lectiva i faciliten processos de reconciliació que només poden ser sostenibles i autèntics si es reconeixen i es garanteixen els drets a la veritat, justícia i reparació. Des d’aquestes línies, volem reafirmar la nostra solidaritat i reconeixement per la seva tasca, força i compromís, elements essencials en els processos de construcció de pau.

1. Segons un informe del govern mexicà a data 31 de desembre de 2019 el país acumulava 61.637 persones “desaparegudes o no localitzades”.

2. Amnesty International: “Enforced Disappearances” (Última consulta 21/04/2020).

3. Informe de visita a Espanya el 2013, del Grup de Treball sobre Desaparicions Forçades o Involuntàries de Nacions Unides.

4. Informe de 2017 del Grup de Treball sobre Desaparicions Forçades o Involuntàries de Nacions Unides sobre les desaparicions forçades en el context de la migració.

Fotografia Commemoració dels 5 anys de les desaparicions de Ayotnizapa, Mèxic, en el marc el I Fòrum Internacional per la Construcció de la Pau a Mèxic, organitzat per l'ICIP, Serapaz i la Taula per Mèxic el setembre de 2019 a Barcelona.

© Generalitat de Catalunya

ARTICLES CENTRALS

El fenomen de les desaparicions forçades en transicions cap a la pau

Elisenda Calvet Martínez
Professora de Dret Internacional Públic de la Universitat de Barcelona

En els processos de transició cap a la pau els estats han d'afrontar les atrocitats del passat mitjançant la veritat, la justícia, la reparació i les garanties de no repetició. Al final de les hostilitats, de vegades, la qüestió de les persones desaparegudes s'inclou en els acords de pau i, si el nombre de desaparicions és elevat, es crea un organisme format per les autoritats de les parts en conflicte per tal d'intercanviar informació sobre la sort i el parador d'aquestes persones i buscar-ne les restes humanes, en cas de mort. Un exemple són els Acords de Dayton de 1996, a partir dels quals es va establir la Comissió Internacional de Persones Desaparegudes per tal de trobar les prop de 40.000 persones desaparegudes en el context del conflicte armat dels Balcans entre 1991 i 1995. Així mateix, al Nepal, amb prop de 1.300 desaparicions, una dècada després dels Acords de Pau de 2006 entre el govern i els maoistes es va crear la Comissió d'Investigació de les Desaparicions Forçades. Més recentment, els Acords de l'Havana de 2016 entre el govern de Colòmbia i les FARC han donat peu a la creació de la Unidad de Búsqueda de Personas Dadas por Desaparecidas per tal de coordinar i contribuir a la implementació de les accions humanitàries de recerca i localització de persones desaparegudes, en un sentit ampli, en el context i en raó del conflicte armat.

Les desaparicions forçades poden formar part d'una política de neteja ètnica, d'un genocidi, de crims de guerra o de crims de lesa humanitat, si bé en l'actualitat aquest fenomen també té lloc en el marc de les migracions que es produeixen arreu del món. En situacions de conflicte armat, quan les desaparicions forçades han tingut lloc en contextos de massacres o atacs deliberats contra la població civil, les autoritats

estatals poden no tenir interès en donar respostes sobre la seva sort o parador als familiars, ja sigui perquè no van prendre les mesures adequades per aturar els atacs, com per evitar assumir la seva responsabilitat davant d'aquests crims. Per tant, en l'escenari del post-conflicte, les desaparicions forçades no només s'han de tractar com una qüestió humanitària que requereix solucions urgents, sinó que també cal exigir la responsabilitat dels autors d'aquests crims per tal d'evitar-ne la impunitat.

" Les desaparicions forçades no només s'han de tractar com una qüestió humanitària que requereix solucions urgents, també cal exigir la responsabilitat dels autors per evitar-ne la impunitat "

La desaparició forçada de persones és una violació múltiple i continuada de drets humans que pot tenir lloc tant en contextos de crisis humanitàries com de conflictes armats, règims dictatorials o situacions d'extrema violència. Comença amb una privació de llibertat, duta a terme per agents de l'Estat o per altres persones amb la seva autorització o aquiescència, seguida de la negativa o ocultació sobre la sort o parador de la persona desapareguda. Si bé les desaparicions forçades poden ser dutes a terme per actors no estatals, com ara el crim organitzat o grups armats o paramilitars, la definició de la Convenció internacional per a la protecció de totes les persones contra les desaparicions forçades adoptada per l'Assemblea General de les Nacions Unides el 20 de desembre de 2006, només considera desaparicions forçades les que tenen una vinculació directa o indirecta amb l'Estat.

El fenomen de les desaparicions forçades és una pràctica que s'ha dut a terme en totes les regions del món i que en l'actualitat afecta països com Síria, Mèxic o Corea del Nord. A Europa, durant la Segona Guerra Mundial, Hitler va adoptar el Decret *Nacht und Nebel* (Nit i Boira) mitjançant el qual les persones detingudes sota aquesta llei no podien tenir cap tipus de contacte amb l'exterior ni ser visitades per les famílies i, per tant, es

trobaven “desaparegudes” en diferents camps de concentració, amb la conseqüent angoixa i patiment per part dels familiars. Així mateix, a banda dels Balcans, també hi ha hagut desaparicions forçades a Xipre, a la Federació Russa, a Turquia, a Ucraïna i a Espanya durant la Guerra Civil i la dictadura franquista. En el marc de la lluita contra el terrorisme, les detencions secretes i les *extraordinary renditions* dutes a terme pels Estats Units (EUA) amb la complicitat dels països europeus també constitueixen desaparicions forçades. A l’Àsia hi ha hagut desaparicions al Nepal, Sri Lanka, Japó o Tailàndia, per mencionar alguns casos. A l’Àfrica, el fenomen s’ha donat al Marroc, Algèria, Líbia, Sudan, Uganda, Egipte i Senegal, entre d’altres. Finalment, la regió més coneguda sens dubte per la pràctica de les desaparicions forçades és l’Amèrica Llatina, on pocs estats s’han lliurat d’aquest fenomen. Hi destaquen, a més de Mèxic, Argentina, Brasil, Xile, Colòmbia, Perú, Guatemala, Hondures, el Salvador i Uruguai. Des de la seva creació el 1980, el Grup de Treball de les Nacions Unides sobre Desaparicions Forçades o Involuntàries ha rebut més de 55.000 casos dels quals més de 44.000 continuen sense resoldre i afecten més de 107 països.

“ Si bé les desaparicions forçades poden ser dutes a terme per actors no estatals, Nacions Unides considera que només ho són les que tenen una vinculació directa o indirecta amb l’Estat ”

La desaparició forçada és una violació múltiple de drets humans fonamentals, com ara el dret a la vida, el dret a la integritat personal, el dret a la llibertat i seguretat personals i el dret a la personalitat jurídica, entre d’altres. A més a més, l’angoixa i la incertesa que pateixen els familiars de les persones desaparegudes com a conseqüència de no saber on és el seu ésser estimat i davant la negativa de les autoritats de revelar cap tipus d’informació sobre la seva sort han estat considerades per les diverses instàncies internacionals de protecció de drets humans com un tracte inhumà o degradant. Davant d’aquest escenari, el dret a la veritat, la justícia, la reparació i les garanties de

no repetició esdevenen essencials per lluitar contra la impunitat dels autors de les desaparicions, prevenir futures violacions i promoure una pau estable i duradora.

En aquest fenomen el dret a la veritat té un doble vessant: d'una banda, el dret dels familiars de les víctimes a saber la sort o parador de la persona desapareguda i, de l'altra, en cas de mort, a la recuperació i identificació de les seves restes. Respecte al dret a conèixer la sort o parador de la persona desapareguda, l'Estat té l'obligació d'investigar de forma ràpida i efectiva els casos de desaparició de persones, sense necessitat de denúncia prèvia per part dels familiars. Aquesta obligació és de comportament i no de resultat, és a dir, l'Estat no està obligat a trobar totes les persones desaparegudes de forma exitosa –el pas del temps pot dificultar aquesta tasca considerablement– però sí a fer tot el possible per trobar les persones desaparegudes, per tal de complir amb la justa expectativa dels familiars de saber on es troben els seus éssers estimats.

“ Les comissions de la veritat són un mecanisme idoni per conèixer la veritat dels fets i, en certa mesura, els responsables d'aquestes atrocitats ”

En cas de mort, l'Estat té l'obligació de buscar, identificar, respectar i restituir les restes de les persones desaparegudes als seus familiars perquè aquests les puguin enterrar conforme a les seves creences i tradicions religioses. Cal recordar que l'angoixa de no saber si la persona desapareguda està viva o morta fa que els familiars pateixin un “dol congelat”. Dins de les diferents mesures que pot adoptar l'Estat, les comissions de la veritat són un mecanisme idoni per conèixer la veritat dels fets i, en certa mesura, els responsables d'aquestes atrocitats. A l'Argentina, la Comissió Nacional sobre la Desaparició de Persones en el seu informe final “Nunca Más” va constatar la desaparició forçada de 30.000 persones que la dictadura militar havia considerat que formaven part de l'enemic “intern”. Posteriorment, s'han dut a terme diversos judicis contra els responsables de la junta militar argentina per crims contra la humanitat. Així mateix, la utilització de mètodes forenses per a la identificació de les restes pot

contribuir de forma significativa al dret a la veritat. Per exemple, als Balcans, la Comissió Internacional de Persones Desaparegudes ha trobat el 70 per cent dels desapareguts durant el conflicte i ha identificat prop de 23.000 cossos gràcies a les noves tecnologies i a la utilització de l'ADN. En tot cas, és important que l'Estat prengui la iniciativa de recerca de les persones desaparegudes, ja sigui a través d'una comissió de la veritat o d'una comissió específica i l'aplicació de les tècniques d'antropologia forense. El que no és admissible és que l'Estat deixi en mans dels familiars la recerca de les víctimes, com és el cas d'Espanya, que compta amb més de 2.300 fosses a tot el territori i s'estima que hi ha entre 45.000 i 114.000 persones en parador desconegut.

“ El delicte de desaparició forçada es continua cometent fins que no es determina el parador de la persona desapareguda o se'n recupera la identitat ”

En relació amb el dret a la justícia i les salvaguardes contra la impunitat, l'Estat té la obligació de jutjar i, si és procedent, castigar les persones responsables de les desaparicions forçades. Cal destacar que quan les desaparicions formen part d'una pràctica sistemàtica o generalitzada contra la població civil, constitueixen un crim contra la humanitat segons l'Estatut de Roma que va establir la Cort Penal Internacional el 1998. Tot i que les amnisties no estan prohibides pel dret internacional i són acceptades com a mesura de reconciliació, no són admissibles respecte als crims més greus com ara la desaparició forçada. Per tant, els estats sempre han d'investigar i processar els autors de les desaparicions forçades en tractar-se d'un crim internacional. Així, Guatemala, en la seva Llei de Reconciliació Nacional de 1996, adoptada després dels Acords de Pau, va excloure de forma expressa les desaparicions forçades dels delictes que podien ser objecte d'amnistia, la qual cosa ha permès portar davant la justícia interna alguns dels alts responsables de greus violacions de drets humans durant el conflicte armat intern.

D'altra banda, és important que els estats tipifiquin de forma autònoma el delicte de desaparició forçada amb una pena proporcional a la seva gravetat per prevenir futures violacions i alhora castigar els autors responsables d'aquest crims. Així mateix, també cal tenir en compte el caràcter continu de la desaparició forçada, de manera que el delicte es continua cometent fins que no s'hagi determinat la sort o el parador de la persona desapareguda o no se'n recuperi la identitat. Aquest aspecte és rellevant a efectes de la prescripció del delicte i també per poder establir la competència temporal dels tribunals internacionals i nacionals quan la desaparició va tenir lloc amb anterioritat al reconeixement de la seva jurisdicció

“ En contextos de transició cap a la pau és important que l'Estat adopti mesures per satisfer el dret a la veritat, justícia, reparació i garanties de no repetició de les víctimes de desaparicions forçades ”

Finalment, les víctimes tenen dret a obtenir una reparació integral i l'Estat té l'obligació de dur a terme les reformes institucionals necessàries per garantir la no repetició de les greus violacions de drets humans del passat, en aquests casos. Quant a la reparació, els familiars de les víctimes tenen dret no només a una compensació, sinó també a la restitució de les persones vives (per exemple, al Marroc i Algèria es van alliberar algunes persones que havien estat desaparegudes prop de 20 anys) o bé de les seves restes en cas de mort per poder-les enterrar i “tancar” el dol. A més a més, els familiars de les víctimes també tenen dret a interposar recursos i a obtenir mesures de satisfacció, com ara que l'Estat demani perdó per les atrocitats comeses en el passat, fer un memorial en record de les víctimes, adoptar un dia per commemorar les persones desaparegudes, posar el nom d'una de les víctimes a una plaça o una escola, etc. En aquest sentit, la Cort Interamericana de Drets Humans ha desenvolupat una àmplia jurisprudència en aquesta matèria, si bé les comissions de la veritat també tenen un paper important en la mesura que poden recomanar el tipus de reparacions

adequades per a les víctimes. Sovint els familiars no perden mai l'esperança de recuperar els seus éssers estimats en vida i qualsevol informació pot fer-los mantenir l'esperança que són vius. És per això que moltes vegades rebutgen les compensacions econòmiques que els ofereix l'Estat perquè les veuen com una forma de tancar en fals la desaparició i de seguir endavant en el procés de pau.

Així doncs, en contextos de transició cap a la pau és important que l'Estat adopti mesures per satisfer el dret a la veritat, justícia, reparació i garanties de no repetició de les víctimes de desaparicions forçades. El patiment dels familiars persisteix un cop acabada la guerra i es transmet de generació en generació. Per exemple, en el cas d'Espanya ara són sobretot els néts qui busquen els avis desapareguts durant la Guerra Civil i el franquisme, després de més de 80 anys dels fets. La creació de comissions de la veritat o unitats específiques de recerca de persones desaparegudes no són instruments suficients si no van acompanyades d'una voluntat real de l'Estat de reparar i restituir la dignitat de les víctimes. Per tal de poder promoure una pau estable i duradora, és indispensable fer front a les atrocitats del passat, com ara la qüestió de les desaparicions forçades, no només des del punt de vista humanitari sinó també des de l'àmbit judicial a través d'una investigació ràpida i efectiva dels fets, junt amb una reparació integral de les víctimes. Les desaparicions forçades són crims comesos per agents de l'Estat, i la negativa de les autoritats a donar informació i a dur a terme una investigació per saber la sort o parador de les persones desaparegudes genera sofriment i desconfiança en les pròpies institucions. Per tant, és important que l'Estat, un cop acabat el conflicte, prengui la iniciativa de buscar les persones desaparegudes i jutjar-ne els responsables, per tal de restablir la confiança de la societat vers les institucions i construir un veritable estat de Dret en el qual es respectin els drets humans i es pugui prevenir la repetició de les greus violacions del passat.

SOBRE L'AUTORA

Elisenda Calvet Martínez és professora de Dret Internacional Públic i coordinadora de la Clínica Jurídica de Lluita contra la Impunitat de la Universitat de Barcelona. Llicenciada en Dret per la Universitat Pompeu Fabra i doctora en Dret per la Universitat de Barcelona, ha treballat a la Creu Roja Espanyola, la Cort Interamericana de Drets Humans (Costa Rica) i a l'Oficina de l'Alt Comissionat de les Nacions Unides per als Drets Humans (Suïssa). Les seves principals línies d'investigació són la justícia

transicional, els drets humans, el dret internacional humanitari i el dret penal internacional. És membre de la Comissió de Memòria Històrica de l'Il·lustre Col·legi de l'Advocacia de Barcelona i membre del Comitè Científic de l'Observatori de les Desaparicions Forçades de Menors de la Universitat Rovira i Virgili. Entre les seves publicacions recents destaca l'obra *Desapariciones forzadas y justicia transicional*, Ed. Tirant Lo Blanch, Cruz Roja Española, Valencia, 2018.

Fotografia Putumayo, Colòmbia: Juan Joven composa coples i poemes en memòria del seu germà Jaime.

© Generalitat de Catalunya

ARTICLES CENTRALS

Veritat i negació

Theo van Boven
Professor emèrit en Dret Internacional a la Universitat de Maastricht

En el preàmbul, l'Estatut de Roma de la Cort Penal Internacional declara: "Tenint present que, aquest segle, milions de nens, dones i homes han estat víctimes d'atrocitats gairebé inimaginables que commouen profundament la consciència de la humanitat" (§2); i "Decidits a posar fi a la impunitat dels autors d'aquests crims i a contribuir així a la prevenció de nous crims" (§5).

Hi ha polítics i sectors importants de l'opinió pública que tendeixen a ometre les atrocitats del passat i, al seu lloc, adopten el precepte del *punt final*, de manera que afronten el present i el futur des de la perspectiva d'un nou començament. Per tant, consideren el passat com una veritat complexa i inconvenient que sembla enfosquir el camí cap al futur. Aquest enfocament respon a un concepte de veritat que no compleix les convincents prescripcions del dret a la justícia plasmades en la inclusiva trilogia de: *i)* el dret a saber, *ii)* el dret a interposar recursos i *iii)* el dret a la reparació.

La trilogia de la justícia

La trilogia de la justícia dels drets fonamentals a saber, interposar recursos i reparar, desenvolupada en el Conjunt de principis per a la protecció i la promoció dels drets humans mitjançant la lluita contra la impunitat[1] (en endavant, Conjunt de principis) i els Principis i directrius bàsics de les Nacions Unides sobre el dret de les víctimes a interposar recursos i obtenir reparacions[2] (en endavant, Principis i directrius bàsics) s'ha convertit en la base del mandat del relator especial sobre la Promoció de la veritat, la justícia, la reparació i les garanties de no repetició, establert inicialment pel Consell de Drets Humans de les Nacions Unides l'any 2011. Té el propòsit de respondre al sofriment de les víctimes dels actes de barbàrie –que, segons la Declaració Universal

dels Drets Humans, han indignat la consciència de la humanitat– i, per tant, reivindicar, a tall de màxima aspiració de la gent comuna, l'adveniment d'un món en el qual els éssers humans no pateixin la por ni la necessitat.

“ Hi ha polítics i sectors de l'opinió pública que consideren el passat com una veritat complexa i inconvenient que sembla enfosquir el camí cap al futur ”

Pot semblar que la trilogia de la justícia es dirigeix principalment, o fins i tot exclusivament, a una comunitat global preocupada per les condicions de vida presents i futures i, per tant, que passa per alt els clams i el patiment del passat. En aquest context, es revela la tensió entre la veritat i la negació, però no com quelcom de latent, sinó més aviat com una característica predominant. En el mateix context, em va impressionar l'autoritat i l'anàlisi profundament humana exposada per Stanley Cohen en la seva obra *States of Denial; Knowing about Atrocities and Suffering*[3].

Veritat i negació, rendició de comptes i reconeixement

Amb el teló de fons del gran augment del sofriment i de la consciència del sofriment, els criteris normatius de justícia inclosos en els instruments nacionals i internacionals van sortir progressivament a la palestra. El Conjunt de principis i els Principis i directrius bàsics, esmentats anteriorment en relació amb la trilogia de la justícia, defensen la rendició de comptes i el reconeixement, amb els drets i deures que se'n deriven, reflectits en el dret inalienable a la veritat i el deure de preservar la memòria[4].

Al seu torn, en la mesura que aquests drets i deures es promulguen i invoquen progressivament, els contraarguments de negació arriben a nivells perniciosos en la seva substància i el seu vocabulari. En descriure les seves formes elementals, Stanley Cohen va distingir tres tipus de negació: la *negació literal*, com a afirmació que alguna cosa no ha succeït o no és certa; la *negació interpretativa*, mitjançant el canvi de paraules

i l'ús d'eufemismes; i la *negació implicatòria*, que no posa en dubte els fets, sinó més aviat les seves implicacions psicològiques, polítiques i morals. Aquesta tipologia de la negació que afecta pobles i nacions, així com a persones i grups de persones, planteja qüestions crucials sobre la rendició de comptes i el reconeixement en la perspectiva dels drets de les víctimes a interposar recursos i obtenir reparacions. Si bé aquests drets es consideraven relacionats amb reivindicacions individuals, tant els principis contra la impunitat com els principis de reparació inclouen també els col·lectius. Per tant, les reparacions simbòliques, com la petició pública de disculpes i la construcció de monuments commemoratius, constitueixen maneres col·lectives de satisfacció. No obstant això, la provisió de béns i serveis materials per restaurar unes condicions de vida dignes i assegurar la disponibilitat d'instal·lacions sanitàries i educatives també podria servir de reparació col·lectiva.

“ La negació planteja qüestions crucials sobre la rendició de comptes i el reconeixement en la perspectiva dels drets de les víctimes a la reparació i a interposar recursos ”

Aquest enfocament tendeix a evitar, d'una manera deplorable, les implicacions de la rendició de comptes i les línies divisòries entre la veritat i la negació. Per tant, intenta equiparar, d'una manera oportunista, l'economia política amb la negació. Una il·lustració de tal combinació d'economia política i oportunisme polític ens l'ofereix la relació entre els programes de reparació i els programes de desenvolupament. Tant els països “en desenvolupament” com els “desenvolupats” que afronten reivindicacions de reparació tendeixen a sostenir que el desenvolupament *és* reparació. De fet, és temptador traslladar la reparació al desenvolupament. D'aquesta manera, s'evita haver de fer front a qüestions delicades i doloroses que tenen a veure amb la rendició de comptes i el reconeixement. En aquest supòsit no s'entén la noció essencial de reparació com un procés orientat a les víctimes que manté viva la seva fe i la dels

supervivents malgrat la terrible situació en la què es troben.

En quina mesura aquesta distorsió dels conceptes de rendició de comptes i reconeixement té un efecte significatiu en la tensió dualista entre *veritat* i *negació*? Un cop més, la tipologia de la negació presentada per Stanley Cohen presenta idees rellevants, en la mesura que la noció de negació implicatòria, encara que no qüestiona els fets, planteja qüestions sobre les seves conseqüències psicològiques, polítiques i morals.

El vocabulari de la veritat i la negació; el cas de les desaparicions forçades de la dictadura militar a l'Argentina

Va ser després d'una llarga i àrdua lluita en l'àmbit polític i de drets humans de les Nacions Unides que la seva Comissió de Drets Humans va establir el 1981 un Grup de Treball sobre Desaparicions Forçades i Involuntàries. La tasca d'aquest mecanisme consistia bàsicament a recopilar, investigar i revelar informació sobre persones desaparegudes. Tots els "fets" i "temors" en relació amb aquest vocabulari de veritat i negació es detallen en els primers dos documents del Grup de Treball[5].

" Pel que fa al vocabulari de la veritat i la negació, s'ha de recalcar la necessitat de posar noms, no només xifres, com a principi imperatiu i inclusiu davant les desaparicions forçades "

En el context de la veritat i la negació, seleccionem l'Argentina perquè les branques polítiques i diplomàtiques del govern de la dictadura militar de finals de la dècada de 1970 i principis de la de 1980 van desenvolupar manifestament l'estratègia més frenètica i sofisticada per fer passar els "fets suposats" i les "acusacions orquestrades" per falsos, fraudulents i derivats d'una acció *presumptament duta a terme pels terroristes i subversius*. En aquest sentit, l'Argentina sostenia que els extremistes van ser ferits en combat, que els seus còmplices se'ls van emportar i que van morir amb ells; que els

membres abandonats de les organitzacions subversives s'amagaven a les ciutats; o que les desaparicions eren el resultat dels segrestos en mans dels subversius mateixos.

El govern argentí també discrepava rotundament del que descrivia com una *campanya destructiva de difamació*, sovint "fomentada" des de l'estranger per "testimonis" falsos i que calia denunciar com insidiosa i totalment mancada de veracitat. El Grup de Treball de les Nacions Unides va incloure en els seus informes una sèrie de noms i dades sobre els *centres de detenció clandestins*, entre els quals la infame Escola superior de Mecànica de l'Armada (ESMA). Les autoritats argentines van respondre que, en aquest país, mai hi havia hagut cap centre secret o clandestí sota la seva responsabilitat. Per contra, sostenien que, en la lluita contra el terrorisme, les forces de la llei i l'ordre havien descobert innombrables cel·les secretes anomenades "presons del poble", controlades per les bandes terroristes. A més de servir per tancar-hi empresaris, funcionaris i soldats, molts dels quals eren assassinats allà, sovint servien, segons aquesta versió oficial, per castigar i matar membres de les bandes mateixes, d'acord amb les seves estrictes regles punitives contra la traïció i deserció dels seus membres.

En els seus intercanvis amb les autoritats argentines, el Grup de Treball de les Nacions Unides també va plantejar *les presumptes desaparicions de menors d'edat*. En aquest sentit, són ben coneguts els esforços persistents i valents de les Àvies de la Plaza de Mayo per conèixer el parador dels seus fills i néts i, especialment, les seves filles embarassades segrestades que, pel que sembla, van donar a llum mentre eren en captivitat. Òbviament, les autoritats argentines consideraven que, en aquest apartat, calia modificar la seva argumentació, en lloc d'implicar bandes terroristes i subversives. En aquest cas, van afirmar que existien nombroses instàncies dedicades a l'adopció i l'acolliment dels menors d'edat abandonats d'identitat desconeguda, com ara organismes i famílies d'acollida i institucions socials. Les autoritats argentines sostenien que molts nens i nenes, de qualsevol edat i país, eren abandonats o necessitaven atenció, però se'n desconeixia per complet la identitat.

“ La veritat també comporta una certa catarsi social necessària i contribueix a evitar que es repeteixin els fets del passat ”

Pel que fa al vocabulari de la veritat i la negació, s’ha de recalcar la necessitat de posar *noms*, com a principi imperatiu i inclusiu davant les desaparicions forçades a l’Argentina. No només compten les xifres, sinó també els noms. En la recerca de persones desaparegudes, la identificació de les persones pel seu nom és clau. Els criteris internacionals de drets humans afirmen explícitament el dret de tota persona a tenir un nom registrat per llei. Per exemple, la Convenció de les Nacions Unides sobre els Drets de l’Infant obliga a respectar el dret dels menors d’edat a preservar la seva identitat, la qual cosa inclou la nacionalitat, el *nom* i les relacions familiars (article 8).

Records

L’any 1993, mentre finalitzava l’estudi que em van encarregar sobre el dret de restitució, indemnització i interposició de recursos per a les víctimes de violacions greus dels drets humans i les llibertats fonamentals, vaig citar en les meves conclusions i recomanacions un extracte d’una conferència molt raonada de José (Pepe) Zalaquett, que va exercir, entre molts altres compromisos, de membre de la Comissió Nacional de la Veritat i Reconciliació de Xile. Actualment, prop de trenta anys més tard, les paraules de Pepe Zalaquett són molt vàlides i seguiran essent una premissa principal en el diàleg sobre la veritat i la negació. Deia així:

“La veritat es considera un valor absolut i irrenunciable per moltes raons. Per proporcionar mesures de reparació i prevenció, s’ha de saber amb claredat allò que hauria de ser reparat i previngut. A més, la societat no pot limitar-se a esborrar un capítol de la seva pròpia història; no pot negar els fets del seu passat, amb independència que puguin estar subjectes a interpretacions diverses. Aquest buit s’ompliria de manera inevitable amb mentides o amb versions contradictòries o confuses del passat. La unitat d’una nació depèn d’una identitat compartida que, al seu

torn, depèn en gran manera d'una memòria compartida. La veritat també comporta una certa catarsi social necessària i contribueix a evitar que es repeteixin els fets del passat."

Aquestes paraules seguiran ressonant poderosament més enllà de la mort de Pepe Zalaquett el 17 de febrer de 2020, després d'un període de greus problemes de salut. Li devem el nostre més profund agraïment.

1. Document de les Nacions Unides E/CN.4/2005/102 Add.1

2. Resolució 60/147 de l'Assemblea General de les Nacions Unides, de 16 de desembre del 2005.

3. Stanley Cohen, *States of Denial*; *Knowing about Atrocities and Suffering*(2001), Cambridge, Polity Press.

4. Principi segon del Conjunt de principis de les Nacions Unides de lluita contra la impunitat

5. Els dos primers documents del Grup de Treball de les Nacions Unides: Comissió de Drets Humans de les Nacions Unides, doc. E/CN 4/1435/Add.1, de 16 de febrer de 1981, i doc. E/CN 4/1492, de 31 de desembre de 1981.

SOBRE L'AUTOR

Theo van Boven és catedràtic emèrit de Dret Internacional a la Universitat de Maastricht (Països Baixos) i un referent internacional en la promoció dels drets humans. Ha exercit, entre altres, els càrrecs següents: director de la Divisió de Drets Humans de les Nacions Unides; relator especial de les Nacions Unides sobre el Dret a la reparació a les víctimes de violacions greus dels drets humans; primer secretari de Tribunal Penal Internacional per a l'antiga Iugoslàvia; membre del Comitè de les Nacions Unides per a l'Eliminació de la Discriminació Racial, i relator especial de les Nacions Unides sobre la Tortura.

Aquesta és una versió traduïda de l'article publicat originalment en anglès.

Fotografia Fotografies dels desapareguts durant la dictadura militar de 1976–1983, la setmana de la commemoració del cop d'Estat. Passatge de Santa Catalina, Córdoba, Argentina.

© Generalitat de Catalunya

ARTICLES CENTRALS

La lluita per la memòria històrica a Espanya: més enllà de la genealogia i les generacions

Marije Hristova
Investigadora de l'Institut d'Estudi Avançat de la Universitat de Warwick (Regne Unit)

A Espanya, quan parlem de "memòria històrica" ens referim al passat traumàtic de la Guerra Civil i el franquisme. Més concretament, parlem de la memòria anteriorment silenciada de les víctimes de la Guerra Civil. Aquesta memòria ha ressorgit ara a través de les preguntes i inquietuds de les generacions que van créixer després d'aquestes violències. Després d'un llarg període de silenci imposat durant el franquisme i d'un silenci "pactat" durant la Transició a la democràcia, a partir de l'any 2000 es comencen a plantejar noves preguntes sobre la història de la Guerra Civil i a reclamar el reconeixement de les seves víctimes. En aquesta nova preocupació pel passat hi influeix l'actual interès global per la memòria i els drets humans. Dins d'aquest context, és important subratllar que la "memòria històrica" es construeix en el present. És la lluita per donar significat al passat difícil de la Guerra Civil espanyola, segons les necessitats i preocupacions actuals. D'aquesta manera, la construcció de la memòria de la Guerra Civil és l'obra d'un grup transgeneracional d'activistes.

En aquest assaig, voldria remarcar la importància d'entendre la lluita per la memòria històrica com un moviment que precisament transcendeix els marcs generacionals i els marcs genealògics. És a dir, els objectius i propòsits d'aquest moviment no només es limiten a una cohort generacional específica, ni tampoc a les i els familiars de les víctimes, sinó que apel·len al conjunt de la societat.

La lluita actual per la recuperació de la dignitat i la memòria de les víctimes de la Guerra Civil comença amb l'exhumació dels Tretze de Priaranza, l'octubre de l'any 2000. Aquesta primera exhumació del cicle actual d'exhumacions de fosses de víctimes de la Guerra Civil va ser promoguda pel nét d'una de les víctimes, el periodista Emilio Silva. El seu article, titulat "Mi abuelo también fue un desaparecido" i publicat el 8 d'octubre d'aquell any a *La crónica de León*, continua sent un referent important per entendre les claus del moviment per la memòria històrica que sorgeix d'aquesta primera exhumació. En emprar la paraula "desaparegut", l'article enquadra les víctimes mal enterrades als vorals en un debat transnacional sobre els drets humans, la justícia transicional i les experiències al Con Sud. Aquestes vinculacions transnacionals segueixen vigents avui dia, per exemple, quan pensem en la denominada "querella argentina", és a dir, la denúncia pels crims del franquisme entre 1936 i 1977 presentada en un tribunal penal argentí.

" La lluita per la memòria històrica s'ha d'entendre com un moviment que transcendeix els marcs generacionals i genealògics "

En aquest text inicial, Silva defineix clarament el seu objectiu: "Recuperar la memòria i donar el lloc que es mereixen en la història a tots aquells que van lluitar per la llibertat i la democràcia"[1]. Silva subratlla la seva connexió familiar amb les víctimes i narra el trauma que la desaparició del seu avi va deixar en la memòria dels seus familiars. No en va, la figura dels desapareguts també assenyala l'impacte psicològic que les dificultats o la impossibilitat del dol tenen en els familiars de les víctimes. En aquest sentit, la paraula "desaparegut" no només assenyala la violència exercida, sinó que també condensa l'experiència de les generacions posteriors: el silenci, la incertesa i la impunitat[2].

A partir de la publicació d'aquell article, molts familiars en una situació semblant a la de Silva hi van contactar per demanar-li ajuda en la recerca i exhumació dels seus éssers estimats dels milers de fosses comunes que segueixen existint en el territori de

l'Estat espanyol. Així neix un moviment activista centrat en l'exhumació de fosses comunes, però que estén el seu activisme a altres aspectes de denúncia del llegat franquista en la societat espanyola actual, com ara els vestigis del franquisme en l'espai públic. És un moviment que abasta moltíssims temes relacionats amb el caràcter opressor i violent del règim franquista i que interpel·la la societat actual per afrontar les petjades, els tabús i els silencis que no s'han abordat encara.

“ La pressió política nacional i internacional de les associacions ha desembocat en el reconeixement oficial de víctimes i en l'aprovació de lleis ”

Des del seu inici l'any 2000 fins ara, el moviment per la memòria històrica ha tingut un impacte social i polític enorme. Avui dia hi ha moltíssimes associacions de memòria arreu del territori espanyol i s'han exhumat centenars de fosses. La pressió política nacional i internacional de les associacions ha desembocat en el reconeixement oficial de víctimes i en l'aprovació de lleis autonòmiques i nacionals. La via jurídica per jutjar els crims de franquisme i derogar la llei d'amnistia va buscar el suport de la justícia internacional per mitjà dels tribunals argentins, especialment després que es penalitzés el jutge Baltasar Garzón per intentar avançar en aquest sentit. Tot i que actualment aquestes vies internacionals encara no han tingut “èxit”, sí que han contribuït a donar més visibilitat al moviment. No obstant això, queda moltíssima feina per fer. L'anomenada Llei de memòria històrica de l'any 2007, tot i ser un pas important, va delegar la responsabilitat i la iniciativa de les exhumacions en les associacions d'activistes. Aquest model, que l'antropòleg Francisco Ferrándiz ha anomenat “sistema de subcontractació”, ha causat moltes dificultats ètiques i logístiques per falta de protocols nacionals i d'una coordinació coherent. En aquest moment, el govern només assumeix un paper de “facilitador”, confiant en l'autogestió de les associacions[3]. Aquesta situació de subcontractació de la memòria històrica a les associacions fa que, en general, s'entengui la memòria històrica com quelcom que concerneix sobretot els

familiars de les víctimes. Hi ha menys consciència de la importància d'aquest moviment per a l'enfortiment de la democràcia en conjunt.

Atès que el moviment de la memòria històrica s'origina en els llaços biològics (de parentesc) amb les víctimes, sovint es destaca les persones activistes com la "generació dels néts". És la generació que va créixer sota una democràcia més o menys estable i més allunyada del trauma inicial de la Guerra Civil i de les experiències viscudes pels seus avis. Amb referència als moviments memorialistes del Con Sud, les associacions espanyoles van fer èmfasi en aquests llaços familiars. La iconografia del moviment va promoure l'exposició de retrats dels familiars vius ensenyant les fotos dels desapareguts. En els progressos judicials per jutjar els crims de franquisme també s'ha destacat el testimoni de familiars directes, molt sovint d'edat molt avançada. L'estratègia de l'Associació per a la Recuperació de la Memòria Històrica (ARMH), fundada per Emilio Silva, s'ha basat també en els llaços afectius amb el passat, que es vinculaven amb els drets humans com a enfocament polític més general. Aquesta estratègia ha estat criticada pel Fòrum per la Memòria, la visió política del qual està estretament lligada al Partit Comunista espanyol, que centralitza els llaços ideològics amb el passat[4]. A parer del Fòrum, les víctimes de la Guerra Civil van ser afusellades i castigades per la seva orientació política. Per tant, considera que la seva recuperació i dignificació hauria de centralitzar la seva lluita política projectant-la sobre el present i el futur. Malgrat aquesta crítica, les reclamacions familiars per la recuperació de les restes de les seves víctimes també estan en la base del seu activisme. Per tant, podem dir que la memòria històrica a Espanya sembla ser una qüestió dels familiars de les víctimes: els llaços de memòria són de parentesc.

" El moviment per la memòria històrica només té sentit si serveix de base per construir una memòria democràtica que interpel·li tota la ciutadania "

És veritat que la comunicació intergeneracional és un mecanisme important en la construcció de la memòria col·lectiva. Marcada per relats familiars i també pels silencis, els objectes i altres tipus de comunicació no verbal, és un dels mecanismes bàsics en la formulació de la memòria sobre el passat recent. Per tant, comprèn totes les oportunitats i els actes de memòria compartida (i silenci compartit) que es donen en les famílies i que estan marcats pels afectes i la lleialtat. També hi ha una transmissió més abstracta, de generació en generació. En aquest cas, les generacions, definides com a grups d'edat i marcades pel seu context sociotemporal, són considerades comunitats de memòria. Aquests grups generacionals comparteixen una realitat en el present, que marca com es relacionen amb el passat. Estudien els mateixos continguts d'història a escola, coneixen els mateixos programes de televisió i els mateixos debats polítics. Per tant, la generació dels néts a Espanya, s'entén, d'una banda, com la receptora de la transmissió intergeneracional i familiar i, d'altra banda, com un col·lectiu més allunyat de l'experiència de la guerra.

La crítica cultural Marianne Hirsch ha proposat el concepte de "postmemòria" per parlar de la relació entre les generacions posteriors i el trauma dels seus predecessors(5). Segons Hirsch, encara que aquestes històries es "recorden" només a través d'imatges, anècdotes i comportaments emocionals, han tingut un impacte tan profund en les generacions posteriors que formen la base per a la construcció d'una memòria de ple dret. És una memòria basada en la inversió imaginativa i creativa, no en el record. A parer seu, la postmemòria no només es limita als llaços biològics i les estructures, sinó que també inclou aquells que s'identifiquen amb aquell llegat, per exemple, per filiació política. Basant-se en l'experiència d'Espanya, l'hispanista Sebastiaan Faber desenvolupa i defineix la "postmemòria afiliativa" per indicar l'associació conscient, basada en la solidaritat política, la compassió i la identificació per generar un compromís assumit voluntàriament[6].

" És fonamental reconèixer la dimensió "afiliativa" desvinculada de la genealogia i la

generació en la lluita actual per la veritat, la justícia i la reparació davant dels crims del franquisme ”

Considero que és important adonar-se dels actes de “postmemòria afiliativa” per donar visibilitat als grups d’activistes que s’esforcen pel reconeixement de les víctimes del franquisme, malgrat no tenir vincles biològics amb l’anomenada generació dels “néts” ni pertànyer-hi. Precisament, el llibre recent *Construyendo memorias entre generaciones* (Postmetròpolis 2019) dóna veu a un grup de joves activistes del moviment per la memòria històrica. Per a tots els participants en el llibre, la memòria és quelcom que es construeix en el present i té una projecció important sobre el futur. Així, a “¿Qué hace una millenial como yo en un movimiento como este?”, Marina Montoto Ugarte explica com entén el seu activisme per la memòria com un acte d’“unió de temporalitats”. A parer seu, “[d’]aquesta vibració que ens connecta amb altres persones, passades i presents, en depèn l’exercici de la nostra democràcia”[7]. El llibre planteja que és fonamental trencar la bretxa generacional i fer entendre que les “històries de l’avi” ens concerneixen a totes i tots. El moviment per la memòria històrica només té sentit si serveix de base per construir una memòria democràtica que interpel·li tota la ciutadania. Per tant, podríem dir que advoquen per una postmemòria que, com ha descrit l’especialista en estudis de la memòria Astrid Erll, es desvincula dels marcs de la genealogia i la generació i esdevé una opció activa d’autoidentificació de qualsevol generació posterior[8].

Tot i que la transmissió inter i intrageneracional és importantíssima per entendre l’auge de la “memòria històrica”, és fonamental reconèixer aquesta dimensió “filiativa” desvinculada de la genealogia i la generació en la lluita actual per la veritat, la justícia i la reparació davant dels crims del franquisme. Aquesta lluita –efectivament, transgeneracional, però també transgenealógica– es defineix millor per una postura política en el present, en línia amb els valors dels drets humans i la justícia transicional. Justament, reconèixer l’autoidentificació amb la lluita contra els crims del franquisme és crucial quan s’entén la postjustícia transicional[9] com un pilar per construir una societat democràtica per al futur. Alhora, condueix a un model menys

rígid i més inclusiu que els llaços ideològics proposats pel Fòrum per la Memòria, atès que identifica la memòria històrica com un pilar de la democràcia més enllà de les inclinacions ideològiques. El llegat de la memòria de les víctimes de la Guerra Civil i els seus valors no és només accessible per als que tenen enllaços biològics amb les víctimes, ni tampoc se'n restringeix el significat a la generació dels néts. En el reconeixement del seu valor transgeneracional i transgenealògic s'entén la seva importància per a tota la societat espanyola actual i futura.

1. Emilio Silva, "Mi abuelo también fue un desaparecido", La Crónica de León, 8 de octubre de 2000, secc. "El Bierzo".

2. Silvana Mandolessi i Mariana Eva Perez, "The Disappeared as a Transnational Figure or How to Deal with the Vain Yesterday", European Review 22, núm. 4 (2014): 606.

3. Francisco Ferrándiz, "Exhuming the defeated: Civil War mass graves in 21st-century Spain", American Ethnologist 40, núm. 1 (2013): 50.

4. Layla Renshaw, Exhuming Loss: Memory, Materiality and Mass Graves of the Spanish Civil War (Walnut Creek: Left Coast Press, 2011); Francisco Ferrándiz, "From tear to pixel: political correctness and digital emotions in the exhumation of civil war mass graves in Spain today", a Engaging the emotions in Spanish culture and history, ed. Luisa Elena Delgado, Pura Fernandez, i Jo Labanyi (Nashville, Tennessee: Vanderbilt University Press, 2016), 242-261.

5. Marianne Hirsch, The generation of postmemory: Writing and visual culture after the Holocaust (Nova York: Columbia University Press, 2012).

6. Sebastiaan Faber, "Actos afiliativos y postmemoria: asuntos pendientes", Pasavento: Revista de Estudios Hispánicos II, núm. 1 (2014): 137-155.

7. Marina Montoto Ugarte, "¿Qué hace una millenial como yo en un movimiento como este?: Reflexiones de una joven antropóloga dentro de la 'Querella Argentina'", a Construyendo memorias entre generaciones. Tender puentes, buscar verdades, reclamar justicia, ed. Ana Messuti (Madrid: Postmetropolis, 2019), 49.

8. Astrid Erll, "Generation in Literary History: Three Constellations of Generationality, Genealogy, and Memory", *New Literary History* 45, núm. 3 (2014): 385-409.

9. Paloma Aguilar i Clara Ramírez-Barat, "Generational dynamics in Spain: Memory transmission of a turbulent past", *Memory Studies*, 2016, 1-17.

SOBRE LA AUTORA

Marije Hristova és investigadora postdoctoral Marie Skłodowska-Curie WIRL-COFUND a l'Institut d'Estudi Avançat de la Universitat de Warwick (Regne Unit). Forma part de l'associació Memorias en Red i és investigadora del projecte I+D+i SUBTIERRO. És especialista en estudis de memòria i producció de discursos mnemònics després de les exhumacions de las fosses de la Guerra Civil a Espanya. És autora de Reimagining Spain: Transnational Entanglements and Remembrance of the Spanish Civil War since 1989 (Maastricht 2016).

Fotografía: Exhumació a Larrasoaña.

© Generalitat de Catalunya

ARTICLES CENTRALS

Una abraçada resilient. La rellevància de l'acompanyament en casos de desaparició forçada

Karla Salazar Serna
Membre del Centre Regional d'Investigacions Multidisciplinàries (UNAM)

Quan un ésser humà pateix situacions difícils o extremes, es reconeix l'acompanyament com un suport fonamental davant les noves realitats que afronta. Un exemple que ens pot remetre a la vida quotidiana de la majoria de les persones és quan rebem la notícia d'un problema de salut. No és difícil visualitzar la imatge següent: un metge que notifica a un pacient una malaltia terminal o un patiment crònic. La manera i sensibilitat amb la que es transmet la notícia així com el fet que el pacient es trobi o no acompanyat influiran molt en l'impacte de la notificació. En aquests moments s'obre la possibilitat que el pacient passi per les etapes d'un dol davant la pèrdua latent de la seva salut. Gaudir d'un suport afectiu a través de l'acompanyament pot tenir prou força emocional perquè el fet advers s'assimili amb més calma i s'estableixin pautes per a la reflexió sobre estratègies que incideixin en la seva qualitat de vida.

Dins el pensament budista hi ha diversos proverbis i faules orientats a alliberar les persones d'una anàlisi excessiva dels problemes que afronten a la vida, per permetre'ls d'analitzar més com els afronten. Tanmateix, és possible això en casos de desaparició forçada? Analitzem-ho amb detall: dins de les expressions de violència, la desaparició de persones es considera una de les més greus, perquè la incertesa que genera pot desarticular psíquicament les famílies i els éssers estimats de la persona desapareguda.

En les famílies de desapareguts, les repercussions es manifesten en sentiments de dolor, terror, desgast emocional, culpa i enuig, entre d'altres. La desaparició d'un ésser estimat marca un punt d'inflexió en la vida dels familiars. Tot i el temps transcorregut, el sofriment es fa present per la pèrdua d'esperances, la decepció amb els organismes de l'Estat i els problemes econòmics arran de la desaparició. La vivència de tenir un familiar desaparegut genera, a través dels anys, diversos canvis en les percepcions, els sentiments i les creences. En una primera etapa predominen l'angoixa i l'ansietat, mentre que en una segona etapa els sentiments més visibles són el cansament, la tristesa i la desesperança[1].

“ Gaudir d'un suport afectiu a través de l'acompanyament pot tenir prou força emocional perquè el fet advers s'assimili amb més calma ”

El sentiment d'incertesa és una constant que fa patir, a causa de l'existència d'una pèrdua ambigua, i que es perllongarà fins que se sàpiga amb certesa on es troba l'ésser estimat. Això està relacionat amb el que s'ha denominat un dol ambigu: es percep l'absència física de la persona, però també la seva presència psicològica, atès que no se sap del cert si és viva o morta. Viure un dol ambigu per una desaparició forçada comporta un dolor profund; la incògnita ineludible sobre la fi del seu ésser estimat és una qüestió que turmenta molt. Causa bloquejos en la gestió de la pèrdua, la qual cosa genera un traumatització contínua[2].

És important reconèixer el patiment de les famílies afectades i els efectes que hi recauen, que aquesta pràctica representa una violació flagrant dels drets dels familiars de la víctima i que provoca en els seus integrants una angoixa mental duradora. Per reparar el dany és indispensable lliurar la persona desapareguda, viva o morta, ja que amb això es dóna satisfacció als familiars i es mitiga el dolor. Calen també mesures governamentals en favor de la recerca i investigació dels responsables[3]. Davant aquests processos que desgasten, sorgeixen les preguntes següents: com se suporta la incertesa i l'adversitat que generen? Té cap incidència l'acompanyament en aquests

casos profundament complexos?

Afortunadament, sí que és possible desenvolupar factors de resiliència que ajudin a suportar els escenaris adversos. Aquests factors són el producte de les accions de recerca, els compromisos emocionals amb la persona desapareguda, la unitat familiar, la fe i la religió, així com el suport social d'amics, grups i iguals, en diferents moments de l'acompanyament. Però, què volem dir, quan parlem de resiliència? A continuació, aprofundirem en la seva concepció, la seva rellevància dins el fenomen de les desaparicions i el seu desenvolupament a través de l'acompanyament.

“ La resiliència permet construir o reconstruir alternatives tant personals com relacionals i espacials a partir de dinàmiques socials de convivència ”

Què entenem per resiliència?

La paraula resiliència deriva del terme llatí *resilium*, que significa “tornar enrere, tornar d'un salt o tornar a l'estat inicial”. El concepte de resiliència s'origina en la ciència física: s'utilitzà per fer referència a l'elasticitat i capacitat d'un cos per recuperar les seves mides i formes originals després de ser manipulat[4].

L'origen conceptual de la resiliència, pel que fa a l'estudi dels éssers humans, s'ha relacionat amb els processos d'adaptació positiva de nens que viuen condicions d'adversitat. S'ha fet amb una perspectiva psicològica i psiquiàtrica, relacionada amb el fet que, durant la dècada de 1970, alguns grups de psicòlegs i psiquiatres centressin els seus esforços en l'estudi de la resiliència en nens que es desenvolupaven en contextos de risc[5]. Tanmateix, la idea de resiliència ha evolucionat; és a dir, de ser concebuda com quelcom d'absolut ha passat a ser quelcom de relatiu que depèn de l'equilibri dinàmic de factors personals, familiars i socials. Els moments del cicle vital també influeixen en el procés de resiliència. La resiliència implica igualment una

progressió evolutiva que respon a noves vulnerabilitats. Per això, el terme "resiliència" dóna pas a un paraigua conceptual ampli, que abasta diversos conceptes relacionats amb respostes positives en contextos d'adversitat. D'aquesta manera, les diferents accepcions de la resiliència responen a conceptes vinculats amb l'adaptació, la capacitat i el procés[6].

Hi ha tres qualitats fonamentals en la resiliència: 1) la comprensió i acceptació de la realitat; 2) la creença que la vida té un significat, i 3) l'habilitat per generar estratègies o alternatives de solució. A més, l'individu té característiques peculiars que faciliten la resiliència, com ara: la intel·ligència, el sentit de l'humor i l'optimisme, la capacitat de control, l'autoestima alta, la gestió del capital social, l'autonomia per a la presa de decisions, la capacitat per tenir iniciativa i la formació d'un projecte de vida[7]. Assenyalem, doncs, factors personals, encara que és important considerar que hi ha factors que depenen de les interaccions amb els altres.

" La resiliència es forja a través de l'adversitat. Això implica integrar l'experiència en la identitat individual, familiar, grupal i comunitària, ja que es teixeix d'una manera relacional i narrativa "

Com a investigadora en la matèria, en els meus estudis sobre resiliència i desaparició assumeixo una conceptualització sobre la resiliència que permet reconèixer-la com un procés que involucra factors interns i externs per enfrontar-se a l'adversitat; i que permet construir o reconstruir alternatives tant personals com relacionals i espacials a partir de les dinàmiques socials de convivència[8].

S'entén que l'estudi de la resiliència dins el fenomen de les desaparicions forçades ha donat pas a un paradigma d'acord amb el qual els llaços relacionals que uneixen persones i sistemes permeten caminar cap a una trajectòria compartida. És important afirmar que cap factor promou la resiliència de manera individual. Per promoure'n el desenvolupament s'hi han d'involucrar diversos factors que actuïn de manera

combinada. Aquests factors responen a diferents contextos i circumstàncies, per la qual cosa és necessari discernir i comprendre les estratègies d'acord amb la lògica i la situació de les persones quan han d'afrontar situacions difícils.

Dins el fenomen de la desaparició forçada, cal puntualitzar que la resiliència es forja a través de l'adversitat, no malgrat l'adversitat, per la qual cosa cal reconèixer-la. Això implica integrar l'experiència en la identitat individual, familiar, grupal i comunitària. És a dir, es teixeix d'una manera relacional i narrativa: a través del raonament narratiu es descobreixen les possibilitats d'autorestauració i creixement en l'adversitat. Perquè "promou una sèrie de capacitats de comunicació que permeten compartir creences i narratives; fomentar sentiments de coherència, col·laboració, eficàcia i confiança i afrontar les dificultats"[9].

Per exemple, per a les dones que busquen els seus desapareguts a Mèxic, els processos de resiliència són més habituals quan pertanyen a grups conformats per famílies i persones que busquen els seus desapareguts. Precisament, perquè en aquests grups sorgeixen sentiments d'identitat, s'hi identifiquen com "germans del mateix dolor" i, d'acord amb les seves narratives, poden comprendre's d'una manera més profunda, en compartir experiències i sentiments i, fins i tot, evocar el record dels seus éssers estimats.

" L'acompanyament solidari a càrrec de persones que no tenen desapareguts ha alimentat l'esperança i la confiança de les víctimes d'aquest fenomen "

El procés de resiliència sol realitzar-se de manera diferenciada. Cada individu pot tenir reaccions molt variades davant del mateix esdeveniment o pot necessitar més o menys temps per processar l'experiència. Depèn de variables com ara l'edat o el significat que se li atorgui a aquesta experiència. En resum, els contextos on la resiliència es pot reproduir són en constant transformació i els individus involucrats en esdeveniments

violents tenen diverses maneres de reaccionar-hi, la qual cosa no sempre pot donar pas a processos resilients. L'existència de recursos comunitaris i el fet que les persones i les famílies es disposin a utilitzar-los poden incidir favorablement en els processos de resiliència, per la seva capacitat de reforçar el capital social i els sentiments d'empatia que contribueixen a donar significat i sentit a la vida[10].

En aquest sentit, cal destacar que les famílies que s'han organitzat per cercar els seus desapareguts a Mèxic han trobat ressò i empatia en alguns sectors de les poblacions de les zones de recerca. Per exemple, en formar brigades organitzades de recerca en terrenys sospitosos de contenir fosses clandestines, han pogut establir, a través d'algunes esglésies, xarxes de suport comunitàries que fomenten l'empatia i criden a la solidaritat durant les tasques de les brigades. L'acompanyament solidari a càrrec de persones que no tenen desapareguts ha alimentat l'esperança i la confiança de les víctimes d'aquest fenomen.

Per tant, és important conèixer i reconèixer quins són els principals reptes i obstacles que s'afronten; sobretot, quan les persones i les famílies decideixen realitzar accions de recerca, en el marc de les quals poden viure processos que, de vegades, suggereixen episodis descoratjadors. Per exemple, el descobriment de cadàvers i restes genera sentiments de tristesa per la situació i pot ser incompatible amb l'alegria pròpia de trobar desapareguts. De la mateixa manera, també és important tenir en compte que aquestes persones s'enfronten a la incapacitat institucional per realitzar una investigació forense oportuna i pertinent. En els casos de desaparició, atesa la importància de l'enfocament relacional que comporta el procés de resiliència, és clau veure l'acompanyament com un detonant important per suportar l'adversitat, ja que l'aïllament pot esbiaixar els processos resilients d'un individu que hagi patit un episodi traumàtic.

“ Els camins que es tracen en la cerca de desapareguts requereixen espais per a l'expressió emocional, l'empatia i per

reconstruir-se amb noves identitats que permetin suportar l'angoixa, la incertesa i la desesperança ”

Per tal que les famílies i persones que busquen als seus éssers estimats desenvolupin la resiliència, l'ideal és que hi hagi un acompanyament psicosocial, entès com un acompanyament que comprengui els processos de benestar des d'una integració del fet emocional i el relacional en determinats contextos. L'acompanyament amb una perspectiva psicosocial requereix la comprensió dels múltiples contextos socials, culturals i polítics en què es construeix i desconstrueix la identitat, el món emocional i el relacional. Té l'objectiu de construir un procés reflexiu entre la població víctima, la seva xarxa social i els acompanyants, que contribueixi a la superació dels efectes socials i emocionals de la violència a través de la resignificació de la identitat i el reconeixement dels recursos socials i personals. De manera metafòrica, aquest acompanyament actua com a motor i brúixola interior per configurar aquest procés[11].

En moltes ocasions, els que se solidaritzen amb les víctimes de desaparicions forçades de familiars o éssers estimats no coneixen gaire el sentit d'un acompanyament psicosocial; en tot cas, però, l'acompanyament en si proveeix elements de resiliència. Davant d'una desaparició forçada, els camins que es tracen durant la recerca requereixen espais per a l'expressió emocional i l'empatia i per reconstruir-se amb noves identitats que permetin suportar l'angoixa, la incertesa, la frustració i la desesperança. D'aquesta manera, el principal aspecte a considerar és que les accions de suport han d'estar orientades a les necessitats que les mateixes persones interessades perceben en el seu entorn. D'acord amb aquestes consideracions, cal dirigir un acompanyament que afavoreixi tant els processos de resiliència orientats a la dimensió emocional i identitària com els processos de resiliència política a través d'accions de recerca, d'exigència de justícia i de memòria. La resiliència política ha estat visible a Mèxic, on les famílies afectades per les desaparicions van aconseguir, amb les seves diferents lluites d'índole política, la promulgació de la Llei general de desaparició forçada i comesa per particulars, entre altres disposicions legals. Així mateix, han convertit aquest fenomen en un dels principals afers públics per abordar.

Això incideix en la seva percepció d'estar "fent alguna cosa" en favor dels seus desapareguts.

1. Aquestes asseveracions estan fonamentades en estudis realitzats per Giraldo, L.; J. Gómez i K. Maestre (2008), "Niveles de depresión y estrategias de afrontamiento en familiares de víctimas de desaparición forzada en Medellín", International Journal of Psychological Research, vol. 1., núm. 1, p. 27-33; Rojas, P. (2009), La interminable ausencia, Santiago, Xile: LOM; Salazar, K. (2018), Transformaciones familiares suscitadas por la violencia vinculada con el narcotráfico en Nuevo León; Tesi doctoral en Filosofia del treball social amb orientació en polítiques comparades del benestar social. Mèxic: Universidad Autónoma de Nuevo León.

2. Referència basada en els apunts de Cabodevilla, I. (2007), "Las pérdidas y sus duelos. Unidad de Cuidados Paliativos. Hospital San Juan de Dios. Pamplona", Revista Sist. Sanit. Navar, vol. 30, núm. 3, p. 163-176.

3. Rojas, N. (2013), "Ley de víctimas y desaparición forzada en Colombia", Revista Logos Ciencia & tecnologia, vol. 1, núm. 5, p. 39-50.

4. Basat en: Kloterianco, M., I. Cáceres i M. Fontecilla (1997), Estado de arte en resiliència, Washington: Organización Panamericana de la Salud; Masten, A. (2001), "Ordinary magic: Resilience processes in development", American psychologist, vol. 56, núm. 3, Estats Units d'Amèrica: Washington; Monroy, B., i L. Palacios (2011), "Resiliencia: ¿Es posible medirla e influir en ella?", Revista Salud Mental, vol. 34, núm. 3, Mèxic: Ciutat de Mèxic; Villalba, C. (2003), "El concepto de resiliencia individual y familiar. Aplicaciones en la intervención social", Revista Intervención Psicosocial, vol. 12, núm. 3, Mèxic: Ciutat de Mèxic.

5. D'acord amb De Klinkert, M. (2003), Resiliencia: la estimulación para enfrentar desafíos. Buenos Aires: Lumen; Masten, A. (2001), "Ordinary magic: Resilience processes in development", American psychologist, vol. 56, núm. 3, p. 227-238.

6. D'acord amb Masten, A., i J. Obradovic (2006), "Competence and resilience in Development", Annals of the New York Academy of Sciences, vol. 1094, núm. 1, p. 13-27; Villalba, C. (2003), "El concepto de resiliencia individual y familiar. Aplicaciones en la

intervención social", Revista Intervención Psicosocial, vol. 12, núm. 3, p. 283-299.

7. Citat a García, Maria Cristina, i Elsy Domínguez (2013), "Desarrollo teórico de la resiliencia y su aplicación en situaciones adversas: una revisión analítica", Revista Latinoamericana de Ciencias Sociales, Niñez y Juventud, vol. 11, núm. 1, Colòmbia: Manizales.

8. Amb el suport teòric de Cyrulnik, B. (2001), La maravilla del dolor, Barcelona: Gedisa; Quiñonez, M.A. (2007), Resiliencia. Resignificación creativa de la adversidad, Caldas: Universidad Distrital Francisco José de Caldas.

9. Nota textual de Builes, M., i M. Bedoya (2008), "La familia contemporánea: relatos de resiliencia y salud mental", Revista Colombiana de Psiquiatría, vol. 37, núm. 3, p. 344-354.

10. Segons Villalba, C. (2003), "El concepto de resiliencia individual y familiar. Aplicaciones en la intervención social", Revista Intervención Psicosocial, vol. 12, núm. 3, Mèxic: Ciutat de Mèxic.

11. D'acord amb el que assenyalava Arévalo, L. (2010), "Atención y reparación psicosocial en contextos de violencia sociopolítica: una mirada reflexiva", Revista de estudios sociales, núm. 36, p. 29-39; Y. Marín, V., i L.F. Zapata (2017), "Acompañamiento psicosocial en el marco del proceso de excavación en el Polígono 1 de la Escombera, Medellín, 2015", Revista Khatarsis, núm. 23, p. 142-165.

SOBRE L'AUTORA

Karla Salazar Serna és membre del Centre Regional d'Investigacions Multidisciplinàries de la Universitat Nacional Autònoma de Mèxic (UNAM). Doctora en Filosofia del treball social amb orientació en polítiques comparades de benestar social, té un màster de Treball Social amb orientació en projectes socials i una llicenciatura en Dret. La seva línia de recerca se centra en l'estudi de la resiliència i els processos que viuen les persones i famílies que han estat víctimes dels entorns violents, el narcotràfic, les guerres i els conflictes armats.

Aquesta és una versió traduïda de l'article publicat originalment en castellà.

Fotografia Resiliència.

© Generalitat de Catalunya

ARTICLES CENTRALS

L'impacte de gènere de les desaparicions forçades a Síria

Anna Fleischer
Coordinadora de programes a l'oficina de Beirut de la Fundació Heinrich Böll

A Síria, la pràctica de les desaparicions forçades no és recent. Abans de les protestes de 2011 ja se n'havien registrat molts casos. Molt abans que Bashar al-Assad arribés al poder, el seu pare detenia els seus enemics polítics i qualsevol que desafiés el seu govern. No obstant això, el ritme de les desaparicions es va disparar en el marc de les manifestacions massives i la guerra posterior.

Quan va començar la revolució pacífica l'any 2011, les primeres protestes tenien com a reivindicació essencial l'alliberament de presoners polítics. Les protestes massives van esclatar després que alguns menors fossin detinguts arbitràriament i torturats per fer una pintada. La població siriana va sortir al carrer per exigir-ne l'alliberament i aviat van sorgir moltes més reivindicacions que havien estat latents durant molts anys: justícia i llibertat. Com a resposta, Bashar al-Assad va utilitzar les tàctiques que el règim ja coneixia bé: les detencions i la violència, així com la tortura de les persones detingudes. Aquesta tàctica serveix tant de càstig com de dissuasió per als altres. Per a la població siriana que alça la veu contra el règim, sempre ha estat clar que la detenció és una conseqüència probable de qualsevol oposició. Famílies senceres han compartit històries de detenció per la seva activitat política, fins i tot abans de 2011. En converses amb persones opositores de tota la vida al règim d'al-Assad, les històries de celebracions, vacances familiars i aniversaris s'entrellacen amb records de visites a les presons.

“ Les detencions a Síria gairebé equivalen a una desaparició forçada per l’escassa informació que l’aparell de seguretat proporciona ”

Arran del nombre aclaparador de protestes durant la revolució, l’aparell de seguretat va intensificar les detencions, que es van elevar fins a milers de persones. Sovint se les alliberava al cap d’un temps, però moltes continuen desaparegudes. Val a destacar que les detencions a Síria gairebé equivalen a una desaparició forçada, per l’escassa informació que l’aparell de seguretat proporciona sobre les detencions, els llocs de detenció, etc. Per tant, bàsicament, moltes persones sirianes saben que algú va ser detingut, però no en tenen més informació sobre el parador. Per tant, a Síria una detenció és essencialment una desaparició forçada: “les desaparicions forçades ocorren quan, amb la participació de les autoritats estatals, es retira a una persona de la vida pública i se n’oculta el parador intencionadament. En conseqüència, les víctimes queden fora de la protecció de la llei. En la majoria dels casos, l’única informació verificable proporcionada estarà relacionada amb les circumstàncies en què la víctima va ser vista per última vegada viva i lliure”[1].

Això il·lustra amb cruesa per què la detenció no només constitueix una violació dels drets humans de la persona capturada. En aquest sentit, la Convenció internacional per a la protecció de totes les persones contra les desaparicions forçades atribueix la condició de víctima a “la persona desapareguda i tota persona física que hagi patit un perjudici directe a conseqüència d’una desaparició forçada”, art. 24(1). La desaparició d’una persona genera, doncs, moltes més víctimes[2]. Per tant, també hem de considerar les violacions dels drets d’aquells que queden enrere; principalment, dones i nens, atès que la majoria dels detinguts són homes –al món, entre el 70 i el 94 per cent de les persones desaparegudes són homes[3]. Tot i que no tenim xifres sobre Síria, s’estima que el seu nombre és molt alt[4].

L’impacte de gènere de les desaparicions forçades a Síria

Amb tot, l'impacte de les desaparicions forçades en els familiars de la persona desapareguda, en particular les dones i els nens, no ha rebut fins ara l'atenció que mereix. Moltes famílies sirianes pateixen en silenci, mentre que les dones que queden enrere pateixen múltiples vulnerabilitats. A la societat siriana, pels rols de gènere tradicionals, les familiars de desapareguts tenen una major probabilitat de caure en la pobresa, la depressió i l'aïllament. "Encara que es van amplificar i intensificar durant el conflicte, les experiències de les dones amb la desaparició forçada tenen la seva arrel en el context previ al conflicte de la societat patriarcal de Síria. En conseqüència, les desigualtats de gènere i les injustícies socials són un component preexistent de les estructures socials, culturals, econòmiques i polítiques del país. Això es reflecteix en les lleis discriminatòries i excloents, especialment en relació amb el matrimoni, els drets de propietat i els delictes sexuals, que agreugen i intensifiquen la desigualtat institucionalitzada"[5].

" A la societat siriana, pels rols de gènere tradicionals, les familiars de desapareguts tenen una major probabilitat de caure en la pobresa, la depressió i l'aïllament "

Les desaparicions a Síria tenen tres conseqüències en termes de gènere: primer, quan el principal proveïdor de la família desapareix, les dones es troben sense ingressos per a les seves famílies i, per tant, són més vulnerables; en segon lloc, les dones porten la càrrega psicològica de seguir essent les cuidadores dels menors mentre segueixen vivint amb por, ansietat i depressió; i, en tercer lloc, l'impacte legal que té sobre les dones comporta que no poden tornar a casar-se, heretar i ni tan sols desplaçar-se amb els seus fills, atès que tot això requereix el consentiment de l'espòs o una certificació de la seva mort. Tanmateix, moltes dones sirianes no tenen cap prova ni de l'arrest ni de la mort del desaparegut i, per tant, romanen en els llimbs. Segons l'antiga alta comissionada adjunta de les Nacions Unides per als drets humans, Kyung-wha Kang, "en les societats on la discriminació de gènere en les lleis i polítiques dificulta la plena

realització dels drets humans de les dones i en limita l'autonomia i participació en aspectes de la vida pública i política, l'impacte social i econòmic de les desaparicions se sent amb més força i, al seu torn, fa que les dones i els seus fills siguin més vulnerables a l'explotació i la marginació social"[6].

Les dones com a activistes i representants de la lluita pels desapareguts

Segons algunes recerques recents, els rols de gènere estan canviant entre la població siriana, per moltes raons. Per exemple, perquè l'absència mateixa d'homes ha obligat a transformar totes les relacions de gènere. En molts casos, l'home no hi és (és mort, detingut o desaparegut) o no pot desplaçar-se a causa de les estrictes lleis relacionades amb la residència i el treball per a refugiats, per exemple, al Líban[7]. Les familiars dels desapareguts i els detinguts han hagut d'assumir noves responsabilitats i rols en les seves famílies, en qualitat de principals proveïdores de la família i, encara amb més importància, com a responsables de la presa de decisions sobre les persones que depenen d'elles.

Malgrat tot, només tenen accés a treballs insegurs i mal remunerats, sovint lluny de les seves famílies, la qual cosa, alhora, incrementa el risc d'explotació i posa en perill el benestar i l'educació dels seus descendents. A més, la condició legal incerta dels desapareguts (que no són considerats oficialment vius ni morts) agreuja la inseguretat econòmica de la família. De fet, les mullers dels desapareguts sovint no poden accedir als actius familiars ni als comptes bancaris a nom dels seus marits o se'ls neguen les prestacions socials reservades a les dones casades[8]. Això també s'aplica a l'ajut als refugiats, atès que les dones casades hi tenen menys accés que les vídues. Com que oficialment estan casades, les familiars dels desapareguts no poden accedir als mateixos ajuts que les dones solteres o vídues.

" Les familiars dels desapareguts i detinguts han hagut d'assumir nous rols en les seves famílies en qualitat de principals proveïdores i com a

responsables de la presa de decisions ”

Per a moltes dones, l'única opció seria declarar morts els seus marits, però, fins i tot llavors, els certificats de defunció podrien no estar disponibles fins un temps després de la desaparició. En tot cas, moltes dones són reticents a fer-ho a causa del sentiment de culpa per fer quelcom que equival a abandonar tota esperança[9]. Això il·lustra la càrrega psicològica que suporten diàriament. Bàsicament, estan atrapades en els llimbs, entre el lament per la pèrdua i l'esperança de la tornada de l'ésser estimat. De fet, aquest problema posa en relleu una altra “capa” de la seva situació de vulnerabilitat multidimensional. Sovint, donen suport a d'altres a través de la seva comunitat, malgrat seguir portant la seva pròpia i greu càrrega. D'aquesta manera, és freqüent que les famílies dels desapareguts es coneguin bé i s'identifiquin mútuament pel seu sofriment comú.

Les dones van haver de començar a buscar activament els seus familiars, sovint recorrent a canals no oficials, fet que inclou la necessitat de pagar suborns. Sovint estan exposades a la detenció i el maltractament per les forces de seguretat. Tot i les dificultats que afronten les dones sirianes, a causa d'una multitud de circumstàncies agreujades per la desaparició dels seus familiars, han trobat una manera de resistir i mantenir les seves famílies, tant econòmicament com moral, tot i l'intens desgast que això comporta[10].

Famílies per la llibertat

L'augment de la implicació de les dones davant del problema de la desaparició forçada va alimentar la voluntat d'unir-se i organitzar-se. Un dels grups que es van formar com a resultat és Families for Freedom (Famílies per la llibertat), fundat a Ginebra (Suïssa). És un moviment liderat per dones que exigeix la veritat sobre el parador dels seus desapareguts. Tot i la por aclaparadora a les represàlies contra els seus desapareguts, les seves famílies i elles mateixes, continuen expandint el seu moviment per incloure-hi totes les famílies de persones detingudes o desaparegudes, més enllà de religions, creences polítiques o ètnies. El moviment va partir d'un grup central d'activistes i mobilitzadores comunitàries amb força experiència i va començar a treballar en el

desenvolupament de reivindicacions i una agenda compartida. En una segona etapa es van fundar seccions locals per expandir el moviment cap a les bases.

“ L’augment de la implicació de les dones davant del problema de la desaparició forçada va alimentar la voluntat d’unir-se i organitzar-se ”

D’aquesta manera, el grup central d’activistes conegudes va aconseguir créixer en nombre. Ara hi ha grups locals al Líban, Turquia, Alemanya, el Regne Unit i Síria. Aquest treball local és essencial, perquè un moviment només pot sostenir-se a través d’una mobilització sòlida de baix a dalt, en la qual moltes persones s’identifiquin amb les reivindicacions, les desenvolupin més i hi contribueixin no només amb les seves històries, sinó també amb les seves idees. En són bona mostra altres moviments coneguts, com el de les Mares de la Plaza de Mayo, a Argentina: “Tot va començar amb un grup de 14 dones que volien saber on eren els seus fills i filles; si eren vius o morts. Volien saber la veritat: quan, per què i qui els va fer desaparèixer”[11].

Les reivindicacions de les famílies

Quan es va formar Families for Freedom, el grup central d’activistes va començar a treballar en les seves reclamacions conjuntes[12]. Van escriure i presentar les reivindicacions següents a les Nacions Unides, a Ginebra[13]:

– Publicació immediata d’una llista amb els noms de tots els detinguts, juntament amb les seves ubicacions i estat actuals, i que se n’aturi immediatament la tortura i el maltractament. En el cas de la mort d’un detingut, cal presentar a les famílies un certificat de defunció juntament amb un informe sobre les causes de la mort i on se’l va inhumar.

– Exercir pressió sobre el govern sirià perquè permeti que les organitzacions humanitàries internacionals lliurin immediatament ajut alimentari i mèdic, i perquè atorgui als grups internacionals prodrets l’accés als centres de detenció, per tal de

poder supervisar de prop les condicions de vida i garantir que els centres de detenció civil gaudeixin d'unes condicions saludables.

– Supressió dels tribunals d'excepció –en particular, els consells de guerra i els tribunals militars i antiterroristes– i que es garanteixin els judicis justos sota la supervisió de Nacions Unides.

– Rendició de comptes de tots els responsables, de totes les parts, i en particular del govern sirià, per les violacions que han comès i continuen cometent contra aquells que han estat detinguts arbitràriament i les seves famílies. Aquesta rendició de comptes seria un avenç fonamental cap a la justícia.

D'acord amb la recerca de Women Now for Development i Dawlaty sobre les familiars dels desapareguts, podem concloure que també hi ha algunes reivindicacions que solen compartir les famílies encara no mobilitzades al voltant d'aquesta qüestió[14]. Per exemple, es reclama el dret a conèixer la destinació i el parador dels familiars desapareguts o detinguts i es reivindica la necessitat de mecanismes de suport especials per a les famílies de les persones desaparegudes, com pensions, educació, atenció mèdica i llocs de treball per als seus familiars.

“ Especialment en l'àmbit local, on les familiars són més vulnerables, la idea de justícia va més enllà de la responsabilitat penal i inclou la justícia social i econòmica&rdquo ”

Segons la coordinadora de la secció de Families for Freedom al Líban, Yasmine, les famílies estan debatent sobre la justícia i com fer rendir comptes a qui deté o fa desaparèixer els seus éssers estimats. La majoria de les familiars de la secció local del Líban són víctimes del règim d'al-Assad, però també hi ha víctimes de grups armats[15].

Especialment en l'àmbit local, on les familiars són vulnerables i no tenen accés als serveis bàsics, la idea de justícia adquireix un caràcter més global, que va més enllà de

la responsabilitat penal. Inclou la justícia social i econòmica, que requereix una perspectiva sensible al gènere que tingui en compte tota la seva experiència de vida[16]. Són refugiades, dones, privades dels seus drets i, a *més*, parents d'una persona desapareguda, la qual cosa n'agreuja significativament la vulnerabilitat.

Per tant, les oportunitats educatives són un element crucial per bregar amb les responsabilitats i una manera d'alleujar l'impacte de les càrregues. En un nivell més bàsic, les oportunitats d'alfabetització són crítiques perquè les dones amb una educació formal mínima o nul·la puguin negociar procediments administratius amb les forces seguretat, l'administració i les presons. D'altra banda, la formació professional pot ampliar el nombre d'ocupacions a les quals les dones poden aspirar i poden assumir. L'ampliació de les oportunitats educatives pot permetre a les familiars de desapareguts negociar uns millors salaris i compensacions, així com augmentar-ne l'autosuficiència i confiança. A més, en el cas de les que gaudeixen d'una educació formal prèvia suficient, l'accés a l'educació superior també pot ser clau per incrementar-ne la capacitat de resistència i adaptació a l'adversitat.

“ A través del dolor compartit i el suport recíproc, les familiars van poder encoratjar-se mútuament a ser més actives i obertes ”

Tant en el grup central com en les seccions locals, a través de les activitats i l'activisme per la causa, hi ha un canvi en la manera de pensar i actuar de les dones. Segons Asmaa Al Farraj, membre del grup central i coordinadora de la secció de Manchester (Regne Unit), la comunicació inicial entre les famílies va ser difícil, per la sensació de desesperança i impotència. A Síria, l'ús de la detenció i la desaparició forçada com a armes de guerra i opressió fa que les famílies se sentin completament impotents, especialment si han abandonat Síria i, per tant, ja no poden cercar físicament els seus éssers estimats. Això sovint les condueix a un aïllament emocional i psicològic total, de manera que anhelen el seu ésser estimat, però alhora se senten culpables per haver-se'n anat i haver-ne abandonat la recerca. Tanmateix, a través del dolor compartit i el

suport recíproc, les familiars van poder encoratjar-se mútuament a ser més actives i obertes[17]. Quelcom de similar succeeix a la secció local del Líban, on les dones ja no estan disposades a acceptar la seva posició de víctimes i volen ser més visibles i proclamar les seves reivindicacions. A conseqüència de la seva mobilització comunitària, desenvolupen idees d'activitats i, fins i tot, s'han dut a terme tasques d'activisme tant local com internacional[18].

A través de la mobilització de les familiars, s'ha fet evident que, al principi, el patiment psicològic és l'obstacle més gran per a la participació en aquestes activitats, perquè exigeix als familiars un compromís actiu amb la persona desapareguda. En tot cas, després d'aquest repte inicial, hem presenciat beneficis psicològics ("Sé que no estic sola i hi ha altres com jo") i l'aparició d'una sensació de consol ("Ara és com si aquestes famílies fossin la meva").

1. "Protecting women from the impact of enforced disappearances", OHCHR, 2012.

2. "The Disappeared and Invisible", ICTJ, 2015.

3. Kapur, Amrita: "Overlooked and invisible: the women of enforced disappearances", 14 d'abril de 2015.

4. També hi ha detingudes, encara que són menys. Tanmateix, en aquest article ens centrarem principalment en els familiars dels detinguts, no en les detingudes mateixes. L'anàlisi de les vulnerabilitats de les dones detingudes és important, però va més enllà de la perspectiva d'aquest document.

5. Shadows of the Syrian Disappeared: Testimonies of Female Relatives Left with Loss and Ambiguity, Dawlaty i Women Now for Development, 2018.

6. "Protecting women from the impact of enforced disappearances", OHCHR, 2012.

7. Gender Justice and Feminist Knowledge Production in Syria, Women Now for Development, 2019.

8. Kapur, Amrita: "Overlooked and invisible: the women of enforced disappearances", 14 d'abril de 2015.

9. Ibid.

10. Shadows of the Syrian Disappeared: Testimonies of Female Relatives Left with Loss and Ambiguity, Dawlaty i Women Now for Development, 2018.

11. "Protecting women from the impact of enforced disappearances", ACNUDH, 2012.

12. Veure Families for Freedom

13. "Detainees' Families Ask Geneva to Raise Issue of Detainees Above Negotiations", Enab Baladi, 2017.

14. Shadows of the Syrian Disappeared: Testimonies of Female Relatives Left with Loss and Ambiguity, Dawlaty i Women Now for Development, 2018.

15. Entrevista con Yasmine, 5 de febrero de 2020.

16. Gender Justice and Feminist Knowledge Production in Syria, Women Now for Development, 2019.

17. Entrevista amb Asmaa, 8 de febrer de 2020.

18. Entrevista amb Yasmine, 5 de febrer de 2020.

SOBRE L'AUTORA

Anna Fleischer treballa a Síria i específicament en l'àmbit dels drets de les dones i la mobilització de base. En aquest context, està particularment interessada en amplificar les veus de les dones locals sobre temes com la detenció i la desaparició forçada. En el seu paper anterior com a tècnica de campanyes i comunicació de l'organització siriana de drets de la dona Women Now for Development, va acompanyar el moviment Families for Freedom des dels seus inicis fins a l'actualitat. Ara és coordinadora de programes a l'Oficina de Beirut de la Fundació Heinrich Böll. Va estudiar Ciències Polítiques, Estudis de l'Orient Mitjà i l'idioma àrab a Alemanya, el Regne Unit i Egipte.

Aquesta és una versió traduïda de l'article publicat originalment en anglès.

Fotografia Visita al Líban

© Generalitat de Catalunya

ARTICLES CENTRALS

L'art i la cultura com a processos de sanació i memòria a Colòmbia

Alejandro Valderrama Herrera
Antropòleg i investigador especialitzat en educació, drets humans i desenvolupament

A Colòmbia, la reparació de les víctimes del conflicte no ha estat del tot eficaç. De fet, aquest procés presenta grans reptes per al reconeixement integral dels seus drets. En aquest context, algunes persones acadèmiques i activistes veuen en el paper de les reparacions simbòliques una manera de compensar els danys causats i d'assimilar els efectes traumàtics del conflicte. Per contra, moltes altres les consideren una manera de no assumir responsabilitats de fons, la qual cosa contrasta amb la reparació integral. Sens dubte, la reparació simbòlica té un paper fonamental per garantir la veritat, la justícia i la no repetició, però lamentablement és una dimensió a la qual no s'ha atorgat l'atenció i la importància degudes.

Per això, posar les condicions per garantir l'efectivitat de la reparació integral s'ha convertit en un dels reptes més grans de la justícia transicional a Colòmbia. D'aquesta manera, les accions simbòliques de diversos tipus dutes a terme tant per col·lectius com per individus, també en relació amb el cas específic de les desaparicions, conformen una estratègia de reparació que va més enllà de les institucions i de les mirades tradicionals, perquè atorga un paper central als sentiments de les víctimes i les seves maneres de veure i percebre el món. D'aquesta manera, esdevenen pràctiques que constitueixen mecanismes de reparació autònoms.

Com a conseqüència, les diverses estratègies i accions creatives i artístiques tenen un paper fonamental en la construcció de pau de dues maneres específiques. D'una banda, l'art sorgeix com a forma de comunicació, denúncia-protesta i, també, com a crítica-resistència i manifestació social i política que possibilita espais de transformació

social. D'altra banda, l'art sorgeix com a escenari que formula preguntes, com a eina d'autodescobriment, de tramitació, reelaboració i resignificació de traumes, per guarir-se en l'àmbit íntim i en el públic; una manera de narrar-se i de construir memòria d'una altra manera.

“ La reparació simbòlica té un paper fonamental per garantir la veritat, la justícia i la no repetició ”

És un fet que la reconstrucció de la memòria passa pels seus protagonistes: dones, comunitats, activistes i ciutadans i ciutadanes comuns (no només professionals, experts i mitjans de comunicació), en un procés que teixeix memòria, història, veritat i justícia en contextos complexos.

Amb el descobriment més recent d'una gran fossa comuna a Dabeiba, Antioquia, el desembre de 2019 per la Jurisdicció Especial per la Pau (JEP), van tornar a sortir a la palestra la desaparició forçada i les execucions extrajudicials com a fet atroç en el conflicte colombià. Hi ha hagut més de 100.000 desapareguts i, segons l'Institut de Medicina Legal, s'estima que encara hi ha 200.000 cossos no identificats.

Els que, per diverses circumstàncies, hem viscut de prop el drama de la desaparició i hem treballat amb diferents comunitats i víctimes al llarg dels anys sabem que expressar amb paraules aquesta infinitat de sensacions i emocions en afrontar aquesta realitat és una tasca que necessita molt de temps. En la meva experiència personal amb comunitats urbanes i rurals des de finals de la dècada de 1990 (com, per exemple, a Soacha i diverses zones de Bogotà), he vist joves rapers que en les seves lletres evocaven la memòria dels seus iguals desapareguts; també ho feien alguns camperols, dones, comunitats, afrocolombians i indígenes de diferents zones de país que, a través dels seus balls tradicionals, contes i cançons, han narrat els seus dolors, somnis i esperances.

“ Les accions simbòliques atorguen un paper central als sentiments de les víctimes i les seves maneres de veure i percebre el món ”

Així doncs, les diferents expressions artístiques són una mostra simbòlica que posa de manifest, davant la societat i els seus ciutadans, la dimensió de la tragèdia i la necessitat de no repetir-la. Es tracta d’altres maneres d’abordar i narrar la violència més enllà del fet jurídic i acadèmic, amb la intenció de comprendre i fer visibles realitats que s’aborden amb poca freqüència en l’àmbit públic, com ara les desaparicions forçades.

En els últims anys, la visibilització de les desaparicions forçades ha tingut més força en l’esfera pública a través de creacions individuals i col·lectives. Les organitzacions, les comunitats i els familiars han portat a terme una infinitat d’activitats simbòliques, artístiques i de mobilització; i no solament com a acte de denúncia, sensibilització i pedagogia, sinó també com a part de l’elaboració del seu dol, tant íntim com col·lectiu. Són pràctiques de memòria que s’articulen amb pràctiques culturals i artístiques, com ara cants, danses, rituals, *performances*, arts escèniques, murals, dibuixos, curtmetratges, exposicions fotogràfiques i galeries de la memòria, entre d’altres, que mostren a la societat les diferents cares de la desaparició i generen alhora nous significats. Són artistes, grups i col·lectius que, a través de l’art com a mitjà de comunicació, fan pedagogia sobre quelcom força desconegut, donant visibilitat a aquesta realitat com una promesa d’esperança per assolir un diàleg intercultural.

Un recorregut per algunes de les creacions

Les obres artístiques parlen per si mateixes i és el públic qui té l’última paraula. Hi ha moltes accions desenvolupades per artistes, organitzacions, comunitats i individus i que expliquen la importància de les diverses veus sobre les desaparicions a Colòmbia. El més important és que aquestes apostes artístiques puguin ser vistes i reconegudes per moltes més persones, tant al país com arreu del món, a manera de tasca

pedagògica i de sensibilització davant d'aquesta realitat de la qual es parla tan poc.

“ Les expressions artístiques posen de manifest, davant la societat i els seus ciutadans, la dimensió de la tragèdia i la necessitat de no repetir-la ”

Seria esbiaixat il·lustrar en aquestes pàgines un sol cas concret, com també resulta impossible fer una llista i esmentar-los tots. En tot cas, podem destacar algunes d'aquestes propostes perquè els lectors o les lectores puguin explorar-les i reflexionar-hi. L'objectiu consisteix a mostrar les dues dimensions: d'una banda, la de l'artista o narrador que, de manera personal i en col·laboració amb víctimes i comunitats, els fa un homenatge evocant-ne el dolor i les esperances; i, d'altra banda, la dimensió dels grups o organitzacions que, en creacions col·lectives, presenten conjuntament al públic les seves obres, visions derivades dels processos artístics de construcció de memòria.

Podem començar a la dècada de 1990 amb l'obra *Atrabiliarios*, de la reconeguda artista Doris Salcedo, que durant anys va escoltar els familiars de víctimes de les desaparicions forçades; també, l'obra *Aliento*, de l'artista Óscar Muñoz (1999), en la qual les imatges de joves desapareguts apareixen quan l'espectador hi respira a sobre.

Més endavant, la famosa artista colombiana Beatriz González va elaborar una unió d'art, arquitectura i memòria anomenada *Auras anónimas* (2009) com a homenatge a les víctimes anònimes del conflicte armat. Per fer aquesta obra es van intervenir gairebé 9.000 làpides de cementiri central de Bogotà i es van destinar a l'actual Centro de Memoria, Paz y Reconciliación, per servir de fossa comuna per als milers de morts de l'anomenat “Bogotazo” del 9 d'abril de 1948. Una obra d'art públic per reflexionar.

“ Totes aquestes iniciatives serveixen de via per comunicar-se amb els éssers estimats i desapareguts, elaboren un missatge íntim i públic alhora ”

En el mateix Centre de Memòria s’hi va exposar *Madres terra*, del fotògraf Carlos Saavedra (2008), compost per retrats de mares enterrades sota terra, com a acte de reconeixement per mantenir viva la memòria dels seus fills víctimes de desaparicions forçades a Colòmbia.

L’últim exemple, amb una perspectiva íntima i personal, inclou diverses propostes fruit d’una mateixa experiència: el documental *Cuerpo 36* (2015), de l’antropòloga forense Helka Quevedo, basat en la investigació “Textos corporales de la crueldad”, del Centro de Memoria Histórica; la iniciativa El bosque de paz y reconciliación, un bosc en el qual se sembren arbres i, cada vegada que s’identifica un cos, s’hi convida la família del desaparegut a recollir un arbre que algun colombià ha adoptat i cuidat; i el llibre *Un lugar para otras voces* (2018), en el qual Quevedo va plasmar les seves experiències a través de 12 cartes a un grup de persones que els paramilitars van fer desaparèixer a Caquetá, en una zona on als paramilitars se’ls ensenyava tècniques de tortura[1].

D’altra banda, una iniciativa important llançada recentment és el portal Colombia Desaparición Forzada, a través del qual podem fer un recorregut entre diferents propostes artístiques per abordar les desaparicions.

També hi ha molts exemples de creacions col·lectives de persones que han viscut directament el drama de les desaparicions i han mostrat capacitat de resistència, resiliència i acció social i política. Una de les accions més representatives és la Galería de la memoria, una iniciativa de la Asociación de Familiares de Detenidos Desaparecidos (juntament amb altres organitzacions) que fa una mostra itinerant amb fotografies de persones desaparegudes, amb l’objectiu de treballar en la reconstrucció de la memòria històrica en l’espai públic. Un altre exemple és *Antígonas Tribunal de*

Mujeres, del Colectivo Madres de Soacha, que exigeix justícia i dignitat per a les víctimes i els desapareguts per mitjà de danses i cançons. Des de 2008, les Madres de los Falsos Positivos de Soacha han treballat incansablement per fer-se escoltar participant en diverses iniciatives artístiques. Actualment desenvolupen el projecte *Grabar en la memoria*, en el qual reprodueixen els rostres dels seus fills en talles de fusta.

“ Les obres són un mitjà poètic que ens permet reconèixer la capacitat dels familiars per transformar i construir altres imaginaris sobre la desaparició ”

A la Comuna 13 de Medellín, hi ha La Escombrera, possiblement una de les fosses comunes més grans d’Amèrica Llatina. Té l’origen en l’any 2002, arran de l’operació militar Orió, executada en connivència amb paramilitars i que deixà centenars de desapareguts, a més que després continuà essent un lloc d’inhumació de víctimes. Aquest any mateix neix Agroarte, una plataforma que articula cinc processos organitzatius de base que, amb diferents metodologies basades en les arts, promouen la “reapropiació del territori, l’intercanvi intergeneracional i l’enfortiment del teixit social”. Una d’aquestes iniciatives és *Cuerpos gramaticales*, una “acció performàtica política-artística (sembra dels cossos) que narra les històries de violència exercida sobre els cossos i el territori” a través d’activitats preparatòries, des del teatre i la dansa fins al teixit i l’escriptura.

També hi destaquen obres com el llibre *Memorias poéticas de la Diáspora Colombiana* (2019), de dones a l’exili; la sèrie de curts documentals *BuscArte*, de la Unidad de Búsqueda de Personas Consideradas Desaparecidas (UBPD); el curtmetratge *Mi regreso a las orillas del río*; l’animació *La nube que oscureció nuestras vidas*; o el curtmetratge dramatitzat *Nuestra búsqueda*. Una altra gran iniciativa és Costurero de la memoria, creat l’any 2007 per un grup divers de dones, com a exercici per compartir, a través del diàleg i l’escolta durant l’activitat de teixir, una metàfora de cosir, teixir, unir i apedaçar fragments i històries de vida, liderada per l’afrocolombiana Virgelina Chará.

Així mateix, és important tenir en compte les afectacions ocasionades per la desaparició forçada en les comunitats indígenes i afrocolombianes, que en desharmonitza espiritualment i cultural els territoris. Un cas emblemàtic és el de Kimy Pernía, del poble Emberá Katío, al nord de Colòmbia, i les històries i cants de les Mujeres Buscadoras de Tumaco, que busquen els seus fills desapareguts.

“ Les creacions col·lectives són un procés catàrtic que contribueix a l’exploració i comprensió dels propis sentiments en qualitat de víctimes ”

Hem vist com moltes d’aquestes iniciatives són propiciades per dones: no en va, elles han patit els efectes desproporcionats del conflicte armat. N’és una mostra l’acte organitzat per la Comissió de la Veritat i la UBPD a la ciutat de Pasto, l’any 2019, on més de 400 dones de totes les regions de país, indígenes, camperoles, exiliades i víctimes de la desaparició van alçar la veu: “La nostra absència és la mateixa, però ens hem trobat en el dolor”.

On hi ha art, hi ha diàleg i esperança

Totes aquestes iniciatives serveixen de llenç, una via per comunicar-se amb els éssers estimats i desapareguts. Dibuixen els sentiments i els rituals de les víctimes i elaboren un missatge íntim i públic alhora, una finestra de comunicació davant del món, que transmet missatges d’esperança, llibertat i dignitat a manera d’acte estètic i polític quotidià.

Els impactes psicosocials i els danys causats per la desaparició forçada a les víctimes (directes i indirectes), les seves comunitats i el seu entorn posen en relleu la magnitud d’aquest crim. L’acte de desaparèixer nega la condició humana: és l’absència com a pèrdua, però, alhora, com a expectativa de vida.

És important veure com els efectes, impactes i danys en les famílies, les comunitats, les localitats i els territoris han transformat el sentit de molts d’aquests grups humans

i paisatges. A més, a través de l'art s'ha gestat un nou simbolisme. La creació d'aquests llocs simbòlics està lligada a la reconfiguració de les seves identitats personals i col·lectives.

“ Cap d'aquestes iniciatives artístiques és un mer acte simbòlic: totes són una forma de lluita contra la impunitat i de configuració de la veritat històrica ”

Moltes d'aquestes creacions les protagonitza el dolor. Són obres que reflecteixen el dolor de l'absència transformat en força i la incansable recerca de la veritat com a peça fonamental per a la justícia. Són obres en què es plasma la voluntat, la força, la resistència i el treball per una vida més digna; un mitjà poètic que ens permet de reconèixer la capacitat de les persones familiars per transformar i construir altres imaginaris sobre la desaparició, per tal de generar ponts de reconeixement entre diferents actors.

Les creacions col·lectives són un procés catàrtic que contribueix a l'exploració i comprensió dels seus propis sentiments en qualitat de víctimes de les desaparicions forçades. No és fàcil documentar els impactes i danys emocionals, però el que s'ha aconseguit a través de diferents posades en escena o escenaris artístics és la possibilitat de manifestar i imaginar la desaparició d'una altra manera. Com a acte de reconeixement del seu dolor, és important la possibilitat de documentar i transformar aquest cúmul d'emocions, invocar-les i fer-les presents com a acte sanador, com a exercici pedagògic, de visibilització i de sensibilització dirigit a l'opinió pública i, a més, com a pràctica individual i col·lectiva. És una manera de resignificar territoris, cossos, històries i vides a través del diàleg artístic.

Quan es convoca un grup de persones, es recupera un tros important de la història inèdita, atès que s'invoca la importància d'explicar-ne les històries, de relatar-ne la veritat d'una altra manera. És un element imprescindible de la reconciliació del país:

poder revelar les violències que els van infligir específicament pel fet de ser dones, homes, camperols, indígenes, sindicalistes o afrocolombians. Cap d'aquestes iniciatives artístiques és un mer acte simbòlic: totes són una forma de lluita contra la impunitat i de configuració de la veritat històrica a partir de diferents veus que parlen dels crims de lesa humanitat a Colòmbia.

1. Poden escoltar aquesta història i d'altres que recullen diferents veus de les víctimes en el *podcast*: *Voces desde el territorio* (veus des del territori), del diari *El Espectador*, que presenta un espai anomenat "Parlen els desapareguts, una sèrie per recordar els que no van tornar del conflicte".

SOBRE L'AUTOR

Alejandro Valderrama Herrera és antropòleg a la Universitat Nacional de Colòmbia, màster en International Peacebuilding, Security and Development Practice (pràctica internacional de la construcció de la pau, la seguretat i el desenvolupament) per la Universitat Nacional d'Irlanda (Maynooth). Consultor i investigador independent especialitzat en les àrees de l'educació, els drets humans i el desenvolupament. Pertany al col·lectiu Arts Dialogue de l'organització Beyond Skin, d'Irlanda del Nord.

Aquesta és una versió traduïda de l'article publicat originalment en castellà.

Fotografia Projecte "Costurero de la memoria", Colòmbia.

© Generalitat de Catalunya

ARTICLES CENTRALS

No oblidis el meu nom. Desaparèixer a la frontera

Corina Tulbure i Wael Garnaoui
Corina Tulbure és periodista freelance. Wael Garnaoui és doctorand a la Universitat París VII

"Sé que és viu, m'ho diu el cor" repetia la Fàtima mentre caminava cap a la casa de la mare d'un altre desaparegut en la seva ruta a Lampedusa. L'any 2017, quan vam fer les primeres entrevistes, ja feia cinc anys que el fill de la Fàtima, Ramzi Walhezi, no donava senyals de vida. Havia marxat cap a Europa amb altres joves del mateix barri de la capital tunisiana. Avui, la Fàtima segueix esperant-ne una trucada. La seva absència és ben present a casa seva. A les parets hi ha la cara del seu fill; les seves fotografies l'acompanyen les 24 hores. Abans, el fill gran se n'havia anat a Alemanya, però l'any 2017 encara no tenia el permís de residència.

Cada fotografia que hi ha a les cases de les mares demana que l'escoltin, demana el dret de paraula. Són imatges que posen nom i cara a Europa. El nostre present es diu Ramzi Walhezi, Amine, Zied i Aymen. Són joves que van partir de Kabaria, Hlel i Ennour, barris tunisians on es traça una geografia de la "desaparició forçada" (Emilio Distretti, 2020[1]) provocada per les fronteres europees.

" Milers de persones han mort a la Mediterrània en els últims vint anys a conseqüència de les polítiques mortíferes practicades a la frontera

sud d'Europa "

A Espanya, ens despertem cada dia amb la notícia d'un vaixell en perill de naufragi o que ha desaparegut a la Mediterrània. Convivim amb aquesta imatge cada dia, la història del "vaixell de la mort", com diu un activista tunisià, forma part de la nostra història present, no podem dir que no ho sabem. Milers de persones han mort a la Mediterrània en els últims vint anys a conseqüència de les polítiques mortíferes practicades a la frontera sud d'Europa.

El fill desaparegut de la Fàtima és un jove *harraga*, una paraula que significa literalment "el que crema la ruta", la frontera. Fa referència a l'acte de travessar les fronteres, transgredir-les quan el moviment està prohibit.

Mitjançant el sistema de fronteres, el moviment de les persones s'ha excepcionalitzat i cosificat. Mentre milers de persones es veuen forçades a desplaçar-se per les diferents formes de violència (guerres, crisis econòmiques o conseqüències del canvi climàtic), s'ha establert una restricció al moviment de les procedents del Sud. És el resultat d'un règim global de fronteres que dibuixa i instal·la un mapa jeràrquic del món basat en interdiccions, on el dret a la mobilitat s'atorga o es denega en funció del valor del passaport, del seu poder. Alhora, un acte com desplaçar-se, tan comú des d'un punt de vista històric, està sotmès a lleis i regulacions. És permès o negat en funció de la pertinença, l'adscripció a un lloc. En conseqüència, les persones queden assimilades a un espai; tot això en una època de globalització i, en teoria, lliure circulació.

" La frontera és una pràctica que tanca els joves 'harraga' a Tunísia i que té com a conseqüència les morts i les desaparicions a la Mediterrània "

Davant d'aquesta política de fronteres, de securitització dels territoris i prohibició de la mobilitat de les persones del Sud global, una política promoguda i gestionada per la

Unió Europea, el filòsof Achille Mbembe[2] defensa "el dret a l'hospitalitat" i un sistema de fronteres obertes entre els països de l'Àfrica. És una resposta a la dinàmica de la immobilitat forçada que s'estén entre diversos països del Magrib a conseqüència de la política d'externalització de les fronteres dels països europeus. El Marroc, Tunísia i Líbia, mitjançant acords amb la Unió Europea i en col·laboració amb els països europeus, porten a terme la repressió de les persones que procedeixen d'altres països d'Àfrica i que reclamen el seu dret a desplaçar-se. La immobilitat, les geografies del tancament, des de la denegació dels permisos per viatjar fins als sistemes tecnològics de persecució a les fronteres i la privació de llibertat en els centres de detenció per a immigrants, han esdevingut vies violentes de governar poblacions i reforcen una jerarquia racial i econòmica arrelada en el passat europeu colonial. S'instal·len unes "pràctiques de zonificació" i se'n desprèn una complicitat inèdita entre el fet econòmic i el biològic[3] que imposa un règim de seguretat, la divisió i la creació d'espais sense drets com les fronteres o les pràctiques de la frontera.

La frontera no és una línia en un mapa que consolidi socialment unes fantasies col·lectives que remeten a l'estat nació, sinó que s'ha transformat en un instrument de governança dins del món globalitzat. Ha deixat de ser un espai i ha esdevingut una pràctica que tanca els joves *harraga* a Tunísia i que té com a conseqüència les morts i les desaparicions a la Mediterrània.

" El tancament de les fronteres i la denegació dels visats per anar a Europa han llançat els joves tunisians a l'única via que quedava oberta, la mar, tot i els perills que comporta "

El 2011, la primavera àrab va produir canvis polítics i socials en la societat tunisiana i va intensificar la reivindicació del dret a desplaçar-se entre els joves. Va ser llavors quan milers de persones, els *harragas*, es van dirigir cap a Europa enfrontant-se als règims europeus de frontera. Segons dades del Fòrum Tunisià dels Drets Econòmics i Socials, més de mil persones van morir o van desaparèixer al mar el mateix 2011-2012 a

conseqüència de les fronteres europees[4]. El tancament de les fronteres terrestres i la denegació dels visats per anar a Europa han llançat els joves tunisians a l'única via que quedava oberta, la mar, tot i els perills que comporta. Sense l'obertura d'una via segura per viatjar, resulta contradictori assenyalar l'existència de xarxes de traficants, ja que són les polítiques europees mateixes les que els hi empenyen. Per a molts dels joves, els anomenats "traficants" són mers "passadors", persones que els guien en el viatge cap a Itàlia. Des dels ports de Sfax i Kerkenah surten petites embarcacions amb menys de 10 persones amb rumb a Europa. Ells mateixos reuneixen els diners per comprar l'embarcació, un vaixell de pesca que conduirà algun dels joves o un passador.

El 2012 es va establir una comissió conjunta entre les autoritats de Tunísia i d'Itàlia per trobar les persones desaparegudes. Aquesta cooperació va cessar el gener de 2016. Des de l'associació *Terre pour tous* afirmen que cada any desapareixen joves amb rumb a Europa. No obstant això, en els últims anys, davant la falta de suport, moltes famílies han deixat de declarar la desaparició dels seus fills.

" En els últims anys, davant la falta de suport, moltes famílies han deixat de declarar la desaparició dels seus fills "

Des de Tunísia les fronteres no es veuen com des de dins d'Europa, perquè "les fronteres no separen només dos estats nació, sinó diferents maneres de viure el món"[5]. Les fronteres no tenen les mateixes conseqüències sobre l'imaginari social; no imposen les mateixes relacions socials a Tunísia que a Europa. L'actual fetitxisme de les fronteres construeix relacions en les societats europees, basades en la separació nacional-estranger. Des de l'altre costat, la frontera està relacionada més aviat a un lloc que a una pràctica social i és violable, per això els joves que les "cremen", les transgredeixen, reclamen el seu dret de formar part del mateix món que té dret a la mobilitat. Davant d'un sistema basat en la seguretat i la jerarquia racial i econòmica, els transgressors de fronteres reclamen que se'ls reconegui com a iguals.

Una de les mares entrevistades relata que el seu fill se n'ha anat a "cremar" la ruta del mar i ella li ha donat suport en la seva decisió: "Em va dir que necessitava 1.000 dinars, li he donat més diners, Déu l'ha ajudat, jo l'he ajudat i se n'ha anat"[6]. Són les mares les que donen suport als seus fills en el seu camí per "cremar" els règims de les fronteres.

" La frontera ha esdevingut un lloc on s'exerceix el poder de l'Estat per decidir sobre la vida humana "

"Fer desaparèixer" és conseqüència de l'existència de la frontera. Dins d'Europa, la il·legalització de les persones mitjançant lleis específiques només per als estrangers –com la llei d'estrangeria a Espanya, els centres d'internament per als estrangers i les batudes amb perfil racial als carrers de les nostres ciutats– formen part d'un sistema de control i repressió que instal·la dins d'Europa un règim de *departheid*[7], amb persones sense "el dret a tenir drets" (H. Arendt) i que viuen sota l'amenaça permanent de la deportació. A Europa, la pràctica de la frontera imposa la desaparició social, mitjançant els processos d'il·legalització. Els joves *harragas*, en transgredir les fronteres, transgredeixen també aquest sistema de restriccions i jerarquies espacials i racials. La paraula *harraga* ha ampliat el seu camp i inclou "cremar" altres fronteres simbòliques, els passaports, els documents que tanquen una persona i en redueixen la humanitat a un paper, unes pràctiques que pateixen quan arriben a Europa.

Les mares i la seva batalla contra la indiferència

Actualment, la Fàtima no només ha de travessar murs burocràtics locals en la seva batalla per saber on és el seu fill desaparegut i qui són els responsables de la seva desaparició. També ha d'afrontar els entramats burocràtics europeus i, sobretot, la indiferència social europea davant d'una política de fronteres que desemboca en la mort de persones.

“ Reduir la vida d’una persona a la intervenció humanitària és la manifestació d’una política en la qual la vida de l’altre no té el mateix valor que la pròpia ”

Des de fa anys, les mares dels *harragas* es reuneixen als barris, en associacions com *Terre pour tous*, per reclamar justícia per als seus fills desapareguts. Han ocupat espais simbòlics per als tunisians, com el carrer d’Habib Bourguiba, escenari destacat de les protestes de 2011, per imposar la recerca dels seus fills i la realitat de la desaparició a les agendes polítiques tunisianes i europees. Busquen la veritat i les responsabilitats per la desaparició dels seus fills. “Si han mort, en volem els cossos”, diuen les mares. La desaparició es torna molt més dolorosa que la mort, un dol que mai no es tanca[8]. Les desaparicions han instaurat un dol continu per a les famílies que no tenen el cos dels seus fills, per als pares dels fills que a Tunísia conformen “una generació perduda”. Les mares demanen una resposta tant al govern tunisià com a l’italià: on és el meu fill? Una de les mares entrevistades es refereix al camí que va emprendre el seu fill com un viatge en què “ha cremat (la frontera), però no ha arribat”. És l’espera angoixant de les mares dels joves desapareguts, el cos dels quals no han recuperat; els seus fills no han arribat enlloc, després d’haver-los acomiadat. Les seves vides anteriors s’han esvaït i ara es limiten a la recerca del fill. No és únicament que tota la família estigui submergida en el trauma de la desaparició a la frontera, sinó que el trauma esdevé col·lectiu. Les mares no poden recuperar els cossos dels seus fills, ni tan sols quan se’n recullen les restes al mar, perquè no poden viatjar a Itàlia per reconèixer-los. Les mateixes fronteres els impedeixen desplaçar-se per acomiadar-se dels seus fills. Altres famílies reben informació sobre les pertinences dels seus fills que han estat trobades al mar. Tampoc no poden recuperar-les, pel mateix motiu (denegació del visat); ni tan sols els les envien.

La frontera ha esdevingut un lloc de la pràctica *necropolítica*, una governança a través de la mort, un “fer viure o deixar morir” (Achille Mbembe, 2011[9]), un lloc on s’exerceix el

poder de l'Estat per decidir sobre la vida humana. Alhora, en les nostres notícies diàries, la frontera ha imposat una narrativa sobre si mateixa que amaga les responsabilitats: el rescat humanitari. Per mitjà d'una política de fronteres, es nega el dret a la vida d'aquestes persones, empeses a travessar el mar a causa del tancament de qualsevol altra opció de moviment (interdicció d'agafar un vol, interdicció del visat i interdicció d'entrada per via terrestre) i se'ls abandona a l'atzar del rescat o la intervenció humanitària.

“ La persona que aconsegueix entrar a Europa transgredint el sistema de fronteres està present com a cos racialitzat. No té nom ni passat, no se'l veu ni se l'escolta ”

Reduir la vida d'una persona a la intervenció humanitària esdevé la manifestació d'una política en la qual la vida de l'altre deixa de tenir el mateix valor que la pròpia. Així mateix, mitjançant un “estat d'excepció” (Giorgio Agamben) permanent a les fronteres es decideix qui té dret a la vida.

D'altra banda, en els nostres mitjans de comunicació, la persona que aconsegueix entrar a Europa transgredint aquest sistema de fronteres està present com a cos, el cos racialitzat. No té nom ni passat, no se'l veu ni se l'escolta, sinó que se'l presenta com a supervivent, una persona confinada a la mercè de la intervenció humanitària. En el sistema de fronteres hi ha “una relació entre el fet polític i la mort”[10], entre el cos racialitzat i els drets. No obstant això, les morts de les persones al mar són part de la història europea actual. Resulta contradictori pensar en la convivència diària de nocions com els drets humans o la llibertat de moviment amb les notícies sobre les persones que moren a la Mediterrània, sense que aquestes polítiques hagin canviat i sense la consegüent protesta massiva dels ciutadans europeus. La indiferència social no és un fenomen nou. A més, la indiferència envers determinades persones pot conviure amb societats que pretenen mantenir ideals democràtics (Michael Herzfeld, 1993[11] i és l'expressió d'un “rebuig a una humanitat comuna”[12]. És precisament aquesta

indiferència contra la qual batalla la Fàtima, una indiferència social la genealogia de la qual inclou la confiança i la falta de qüestionament de les institucions i polítiques dels Estats europeus per part de la seva ciutadania. I és precisament l'Estat el que, mitjançant les polítiques de frontera, porta a terme, justifica i "civilitza les formes d'assassinar"[13].

Mentre escrivíem aquest text, seguíem rebent missatges d'algunes de les 800 persones de Tunísia que esperen des de fa més de sis mesos tancades a Melilla, sense saber què els succeirà. Hi han arribat per terra, no han volgut embarcar "al vaixell de la mort". Ara esperen la resposta de les autoritats espanyoles: deixar-les continuar el seu camí per la península o deportar-les a Tunísia.

1. A Paolo Cuttitta i Tamara Last, Border Deaths Causes, Dynamics and Consequences of Migration-related Mortality, Amsterdam University Press, 2020, Amsterdam.

2. Achille Mbembe. "Achille Mbembe: peut-on être étranger chez soi?" a *Libération*. França, 13 de novembre de 2019.

3. Achille Mbembe, Crítica de la razón negra. Ensayo sobre el racismo contemporáneo, NED ediciones, 2016, Barcelona, pàg. 27.

4. Wael Garnaoui. "'Mère ne vois-tu pas que je brûle?' Esquisse d'une compréhension de la dynamique familiale des migrants clandestins disparus" en Filigrane Écoutes Psychanalytiques. Identités–Qui suis-je? Deuxième partie. Volum 28, núm. 2, 2020.

5. Shahram Khosravi, "What do we see if we look at the border from the other side?", Social Anthropology/Anthropologie Sociale (2019) 27, 3 409–424.

6. Ídem, Wael Garnaoui.

7. Barak Kalir, "Departheid, The Draconian Governance of Illegalized Migrants in Western States" en Conflict and Society: Advances in Research 5 (2019): 19–40.

8. Ídem, Wael Garnaoui.

9. Achille Mbembe, Necropolítica, Ed. Melusina, Madrid, 2011.

10. Ídem, Achille Mbembe, pàg. 21.

11. Michael Herzfeld, The Social Production of Indifference, University Press Chicago, 1993, pàg. 5.

12. Ídem, Michael Herzfeld.

13. Achille Mbembe, op.cit., pàg. 38.

SOBRE ELS AUTORS

Corina Tulbure és periodista freelance a Barcelona. Ha escrit sobre desplaçaments i migracions a Espanya i altres països (Turquia, Bulgària, Romania, Hongria, Tunísia, Alemanya) i sobre conflictes enquistats (Nagorno-Karabakh, Abkhàzia, Transnístria i Kosovo). Té un doctorat a la Universitat de Barcelona en el camp de l'Anàlisi del Discurs. És membre de l'OACU (Observatori d'Antropologia del Conflicte Urbà) a la Universitat de Barcelona i coautora del llibre El último europeo (Oveja roja, 2014).

Wael Garnaoui és doctorand a la Universitat París VII i ha realitzat una tesi en psicoanàlisi i psicopatologia. Té un màster en Psicologia Clínica per la Universitat de Tunísia, màster en Psicoanàlisi i Medicina Científica per la Universitat París VII i màster en Ciències Polítiques per la Universitat París Dauphine. És doctorand associat al Centre d'Estudis i d'Investigacions Internacionals de la Universitat de Montreal (CÉRIUM) i ha treballat com a psicòleg amb persones refugiades i famílies de migrants a l'associació Psychologues Solidaires. També ha impartit classes de Psicologia a la Universitat de Sousse (Tunísia).

Aquesta és una versió traduïda de l'article publicat originalment en castellà.

Fotografia Al fons. Jon Roman.

© Generalitat de Catalunya

ARTICLES CENTRALS

Líbia: desaparèixer camí d'Europa

Karlos Zurutuza
Periodista especialitzat en drets humans i conflictes armats a l'Orient Mitjà i Nord d'Àfrica

Desenes de milers de migrants segueixen travessant Líbia en un intent desesperat d'arribar a Europa. Se sap poc o gens sobre les circumstàncies en les quals aquestes persones desapareixen pel camí, sigui morint per les duríssimes condicions del viatge o perquè, capturades per grups criminals, el seu parador esdevé desconegut per a tothom; fins i tot, per als seus familiars.

Tot comença amb un viatge de cinc dies a través del desert, a la caixa d'un camió carregat de tota mena de coses, des de mobles fins a cabres. Els diuen que es lliguin amb cordes, que el conductor no s'aturarà si algú cau del camió. Pel camí, veuran cadàvers cremats pel sol. Els primers a desaparèixer a la ruta líbia cap a Europa ja ho fan abans d'entrar al país. Ningú no en coneix els noms ni tampoc n'hi ha estadístiques; qui podria escometre una tasca tan magna en la immensitat del Sahel? Es diu, però, que en moren més aquí que a la Mediterrània.

Arribats a territori libi, els supervivents amb prou feines s'han recuperat del xoc quan cauen en un nou infern. Sabha, a l'extrem sud de país, és una primera parada impossible d'evitar, un lloc al mig del desert on les màfies es dediquen a la caça de subsaharians.

“ Els primers a desaparèixer a la ruta líbia cap a Europa ho fan abans d'entrar al país. Sense noms

ni estadístiques; qui podria escometre una tasca tan magna en la immensitat del Sahel? ”

Cada carrer de la capital del sud disposa d'un “gueto”, que és com es diu als llocs on es reté i colpeja els migrants fins que algú, generalment la seva família, paga el rescat que les màfies exigeixen per alliberar-los. Els diners, si és que finalment arriben, ho fan a través de la *hawala* (significa “transferència” en l'argot bancari àrab). Parlem d'un sistema que no deixa rastre i en el qual una persona accepta una quantitat en dipòsit i una altra la paga en una altra part de món. Quan es fa, la família del segrestat rep un codi que ha d'enviar per missatge de text al segrestador. El retingut serà alliberat fins a la pròxima vegada que torni a caure en mans d'una altra màfia.

Desenes d'històries com les recollides per mi mateix (tant a Líbia com a bord dels vaixells de la flota humanitària de rescat) corroboren aquest relat. No cal dir que varien els noms de les víctimes i el període d'espera fins al seu alliberament, però les sumes del rescat semblen més o menys fixes, entre els 500 i els 700 dòlars. De vegades, la família és massa pobra per pagar o, simplement, el segrestat no pot recórrer a ningú. En aquest cas, la víctima serà venuda a un capatàs perquè treballi com a esclava en tasques de neteja o construcció. Si la seva salut està tan deteriorada que ningú està disposat a pagar per ella, els seus raptors la mataran allà mateix.

Serà únicament la manca de contacte perllongat amb familiars o companys de viatge la que n'alerti la desaparició. En un país sense institucions eficaces, ningú no es farà responsable de la seva pèrdua ni durà a terme una investigació.

La vulnerabilitat arriba al seu màxim quan es tracta de dones. Si bé són moltes menys (aproximadament una de cada deu a les pasteres rescatades), els testimonis recollits per nombrosos periodistes i ONG assenyalen que els abusos sexuals són la norma. No en va, vaig ser testimoni de com la majoria demanava fer-se la prova de la sida tot just trepitjar la coberta d'un vaixell de rescat. Les dones que es queden a terra buscaran una feina com a assistents domèstiques o netejadores en els principals hotels de ciutats com Trípoli o Misrata. En el pitjor dels casos, desapareixeran en les xarxes de prostitució.

“ La vulnerabilitat arriba al seu màxim quan es tracta de dones. Si bé són moltes menys, els abusos sexuals són la norma ”

La costa

L’Organització Internacional per a les Migracions (OIM) situa el nombre de migrants a Líbia entre els 700.000 i un milió, però, com tot a Líbia, són estimacions aproximades més que dades verificables, perquè resulta impossible calcular el nombre dels que desapareixen en mans de les màfies ni tampoc en mans d’aquesta mena de milícies armades que s’autoerigeixen en forces armades dels dos governs en disputa. La majoria d’aquestes milícies opera a la costa, on viu el 90 % de la població i on els migrants començaran de zero una vegada i una altra fins a reunir prou diners per poder saltar a una pastera amb rumb a Europa. Només cal acostar-se a llocs com el pont de barri de Gargaresh de Trípoli per trobar una multitud d’individus, la majoria subsaharians, que esperen pujar a la caixa d’una camioneta per fer feines ocasionals de construcció o neteja. En una bona jornada poden reunir fins a 20 dinars libis (prop de cinc euros); en una de dolenta, acabaran capturats per una nova màfia del tràfic; i tornem-hi. Mahmud, un nigerí de 26 anys, explicava que estava aixecant un mur a Tajoura, a l’est de Trípoli, quan el van segrestar.

“Em van dir que truqués els meus familiars amb un telèfon mòbil que em van donar i que els digués que em matarien si no pagaven 700 dòlars. Mentre parlava amb la meva tieta, em pegaven sense parar, suposo que perquè la família veiés que em matarien a cops si els diners no arribaven”, recordava el nigerí. Després de dos mesos entre pallisses i amenaces, el rescat va acabar arribant a través de la *hawala.*

Les víctimes d’aquests abusos poques vegades són capaces d’aportar detalls que permetin saber on se les va tancar; sovint no es pot resoldre si es tractava d’un centre de detenció oficial, també anomenat de “retenció”, o un dels llocs on alguna banda les hauria tancat. En el primer cas, per fer visites és imprescindible el permís del Ministeri

de l'Interior, a Trípoli. Els retinguts poden estar més o menys amuntegats en habitacions escrostonades i, amb sort, la manca d'aigua corrent en els banys es suplirà amb bidons de cinc litres que s'hi apilen. El menú, generalment a base de pasta i arròs, resulta indiscutiblement monòton; i som conscients que l'ocasional repartiment de pomes i cigarretes es deu a la visita de periodistes o treballadors humanitaris. Generalment, són escoles o magatzems en desús, l'arranjament dels quals s'ha limitat a estendre matalassos per l'espai que abans ocupaven cadires i pupitres. Organitzacions humanitàries com Human Rights Watch o Amnistia Internacional donen unes xifres aproximades de vint centres a l'oest de país, que van canviant de localització per raons de seguretat o, senzillament, perquè algú acaba reclamant l'edifici en qüestió.

“ La situació de vulnerabilitat extrema dels migrants en sòl libi s'entronca amb l'atomització del poder després de la guerra que va posar fi a la dictadura de Gaddafi ”

El nombre de retinguts resulta impossible de calcular. De vegades hi ha alliberaments massius davant d'una allau inesperada de nous detinguts o, simplement, desplaçaments entre els centres. Cada centre cobra una quantitat fixa del govern de Trípoli per cada intern, de manera que la “compravenda” d'éssers humans és habitual fins i tot en la xarxa emparada pel Ministeri de l'Interior. La presó de Geryan, a 90 quilòmetres a l'est de Trípoli, és coneguda tant per les terribles condicions dels retinguts com per liderar el “mercat” de la compravenda.

Dels centres “no oficials”, els que les màfies utilitzen per retenir els segrestats, únicament n'arriben imatges obtingudes amb telèfons mòbils pels raptors mateixos o els que participen en subhastes d'éssers humans.

Aquesta situació de vulnerabilitat extrema que pateixen els migrants en sòl libi s'entronca amb l'atomització del poder al país després de la guerra que va posar fi a

quatre dècades de dictadura de Moammar al-Gaddafi. Actualment, Líbia és un país amb dos executius sobre el paper (l'un a l'est i l'altre a l'oest) i centenars de milícies que dicten les seves pròpies lleis sobre el terreny. La situació per als migrants s'ha deteriorat encara més des de l'abril de 2019, quan el general Haftar, cap militar de les forces de l'est de país, llançà la seva ofensiva sobre la capital líbia. Segueix havent-hi enfrontaments en una zona propera a l'aeroport, al sud de la capital, un districte industrial ple d'hangars buits susceptibles de servir de centres de detenció. "L'amenaça per a refugiats i migrants a Trípoli mai no ha estat tan greu", explicava llavors al diari britànic *The Guardian* Matthew Brook, el cap adjunt de la missió de l'ACNUR a Líbia. Els supervivents que aconsegueixen travessar el sedàs del Sahel, l'infern al sud de Líbia i el foc creuat a la costa, es jugaran les seves últimes cartes, ja sobre una pastera. Si la travessia marítima és perillosa, creuar aquest racó del Sahel amb vida també és tot un repte.

" Un dels errors principals en intentar entendre què passa a Líbia és considerar les màfies, milícies i forces de seguretat com a elements independents entre si "

"Morts i desapareguts"

Un dels errors principals a l'hora d'intentar entendre què passa a Líbia és considerar les màfies, les milícies i les forces de seguretat com a elements independents entre si. De fet, formen una xarxa intricada de vasos comunicants. D'aquesta manera, com es pot demanar a la policia que investigui la desaparició d'un individu retingut per una milícia progovern? Com es pot exigir a un jutge que obri un cas contra un ministre que és germà d'un conegut traficant de persones? A Líbia, "policia" i "exèrcit" són noms oficials per a entitats que encara no existeixen sobre el terreny. La seguretat, o la manca de seguretat, és en mans dels grups insurgents que es van aixecar contra Gaddafi, però que continuen defensant els seus propis interessos, gairebé sempre en clau tribal, per sobre de criteris ideològics o, fins i tot, religiosos. En absència d'un Estat, la tribu és

l'única que et protegeix, però centenars de milers de migrants i refugiats en sòl libi no en tenen, de tribu.

Fou a finals d'octubre de 2016 quan 89 cadets i oficials libis van formar la primera remesa per rebre entrenament en el marc de l'anomenada Operació Sophia, la missió naval conjunta de la UE per combatre el tràfic d'éssers humans i armes a la Mediterrània central. L'entrenament dels guardacostes libis, encara en vigor, és un dels punts més controvertits, sobretot després dels cada vegada més nombrosos incidents entre la flota líbia i les ONG que participen en les missions de recerca i rescat. Fins i tot la Missió de Nacions Unides per a Líbia (UNSMIL) assegura disposar de "proves concloents" que membres de les institucions de l'Estat i alguns funcionaris locals participen en el contraban i el tràfic de persones. Hi ha casos confirmats de guardacostes que cobren suborns per deixar passar les pasteres amb rumb a Europa. Les que no ho fan són retingudes i els seus ocupants retornats a centres de detenció en els quals se n'abusarà o s'hi comerciarà. Mentrestant, la flota líbia, entrenada per la UE i amb vaixells de fabricació italiana, resulta cada vegada més eficaç en el paper de "tallafocs" del flux migratori que tant preocupa a la riba nord de la Mediterrània. S'ha passat del pic màxim d'arribades a Itàlia de 180.000 individus el 2016 als poc més de 10.000 de l'any passat (xifres de les Nacions Unides). Les xifres de "morts i desapareguts" (2913 i 750, respectivament) corresponen únicament a l'última etapa, la marítima, de la ruta cap a Europa. En aquest sentit, cada vegada resulta més difícil arribar, de manera que els migrants que no desapareixen al mar són retornats a la costa líbia. És un malson repetit, la volta a la "gimcana" mortal que tots somien deixar enrere.

" En absència d'un Estat, la tribu és l'única que et protegeix, però milers de migrants i refugiats en sòl libi no en tenen, de tribu "

Una barca bolca al mar abans de ser rescatada per un vaixell de la flota humanitària o els guardacostes libis. Hores o dies més tard, els cadàvers apareixeran a la platja o

s'enredaran amb les xarxes d'un pescador. Quan s'arribi a recollir els cossos, serà la Mitja Lluna Roja qui els processi per a identificar-los, encara que no sempre sigui possible. Els cossos s'enterraran en llocs com el cementiri improvisat de Zuwara, a l'oest del país, on un grup de voluntaris s'encarrega de sepultar-los, davant la inacció d'unes autoritats negligents. Tot sol, aquest cementiri en suma més de 2.000.

Tot per fer

Si bé les imatges de migrants en aquest racó del Magrib s'han multiplicat en el nostre imaginari col·lectiu en els últims anys, els moviments humans de Líbia cap a Europa no són ni de bon tros quelcom de nou. Des de l'Edat Mitjana fins ben entrat el segle XIX, els ports de Trípoli i Bengasi van ser la destinació final de les caravanes d'esclaus procedents de l'interior de l'Àfrica; rutes mercantils que es van institucionalitzar durant els quatre segles de dominació otomana. Després hi hagué l'experiment demogràfic italià de la dècada de 1920 [quan Itàlia va promoure l'emigració del seu "excés de població" a la llavors colònia de Líbia], però la direcció del tràfic humà es va invertir durant la segona meitat de segle XX. Desenes de milers de migrants i refugiats partien llavors cap a Itàlia amb embarcacions precàries mentre els oficials libis feien els ulls grossos. Gaddafi era plenament conscient de la preocupació que aquest tràfic suscitava entre els antics amos de Líbia i els seus veïns. Va ser l'any 2004, quan va començar a signar acords amb diversos estats europeus per controlar el flux migratori. "Europa es tornarà negra si no l'ajudo. Haurà de decidir entre ser un continent desenvolupat i unit o ser destruït com va passar amb les invasions dels bàrbars", va alertar el mandatari libi l'any 2010, durant el seu discurs abans d'un sopar amb 800 convidats organitzat pel seu antic amic i aliat, Silvio Berlusconi. Durant aquell esdeveniment, Gaddafi va demanar 5.000 milions d'euros l'any a canvi de tancar el seu país i la seva costa als refugiats i els migrants. La resta és història: després del salvatge linxament de Gaddafi l'octubre de 2011, el fins llavors monolític Estat libi es va fragmentar en trossos amb forma de ciutats-estat, en què els grups armats pugnen pel control dels barris i carrers.

“ El drama de la migració irregular a través de Líbia no pot ser abordat amb eficàcia mentre no es restableixin unes mínimes estructures d’Estat ”

El caos impera al país, de manera que el drama de la migració irregular a través de Líbia no pot ser abordat amb eficàcia mentre no es restableixin unes mínimes estructures d’Estat solvents que puguin garantir la seguretat dels locals i els forans. Així mateix, si donem per bones les xifres de l’OIM, de prop d’un milió de migrants en sòl libi, només cal fer una senzilla regla de tres per adonar-se de les dimensions del desastre en un país amb una població local inferior als sis milions. És com si una Espanya en ruïnes i enmig d’una guerra se li demanés atendre les necessitats de prop de vuit milions d’individus en trànsit pel país.

Queda tot per fer. El maig de 2019, la UNSMIL manifestava una “gran preocupació pels casos de detencions arbitràries i detencions, segrestos i desaparicions patits per oficials, activistes i periodistes”. Entre altres coses, es tracta d’una declaració eloqüent sobre el caos al país. Així mateix, si els grups esmentats són víctimes d’aquests abusos, també podem imaginar el malson que afronten els migrants en territori libi. L’agost del mateix any, el secretari general de les Nacions Unides, António Guterres, va enviar un informe elaborat per diverses agències de l’ONU en què es denunciaven abusos com “la pèrdua de llibertat i la detenció arbitrària en llocs de detenció oficials i no oficials; la tortura, inclosa la violència sexual; el segrest per obtenir un rescat; l’extorsió; els treballs forçats; els assassinats il·legals…”. També s’hi inclouen les desaparicions forçades. L’informe donava la xifra de 4.900 migrants actualment detinguts en presons del govern, però assenyala “un altre nombre desconegut de persones […] detingudes en altres instal·lacions clandestines”.

El desembre de 2019, un grup d’ONG nacionals, regionals i internacionals demanaven al Consell de Drets Humans de les Nacions Unides que actués amb urgència per garantir “l’establiment d’un mecanisme internacional sòlid per investigar els crims de guerra,

els crims contra la humanitat i les violacions dels drets humans a Líbia". També s'hi incloïen els crims i violacions patits pels migrants.

" Europa ha optat per establir un "tallafocs" al flux migratori que requereix donar suport a milícies locals liderades per reconeguts traficants de persones "

Mentre la situació es deteriora, tant per als de casa com per als de fora, la ingerència externa del ventall de potències (regionals i internacionals) que donen suport a tots dos governs libis fa impossible que es pugui assolir una estabilitat que fonamenti un acord per reconstruir l'Estat. Davant del caos que avui és Líbia, Europa ha optat per establir aquest "tallafocs" que esmentàvem abans, destinat a tallar el flux migratori. Sens dubte, és el resultat més buscat d'una controvertida política centrada en el curt termini que requereix donar suport a milícies locals liderades per reconeguts traficants de persones. S'encarrega al llop que vigili les ovelles a Líbia, un país amb un buit de poder que, per a molts, és una porta entreoberta cap a Europa. També és una enorme fossa comuna.

En algun llogaret de Nigèria, Eritrea o qualsevol dels països dels quals els joves acaben sent "escopits" cap a Europa, una família es pregunta pel parador del fill o marit que va prometre arribar a nord de la Mediterrània per poder mantenir els seus familiars del sud. Diem que *es* fan la pregunta, en reflexiu, perquè no tenen ningú a qui fer-la.

SOBRE L'AUTOR

Karlos Zurutuza és periodista especialitzat en drets humans i conflictes armats a l'Orient Mitjà i Nord d'Àfrica. És autor de *Tierra adentro, vida y muerte en la ruta libia hacia Europa* (Libros del K.O., 2017), entre altres llibres de crònica i assaig.

Aquesta és una versió traduïda de l'article publicat originalment en castellà.

Fotografia Mercat de Hawala.

© Generalitat de Catalunya

ENTREVISTA

Entrevistes amb Nassera Dutour, Gladys Ávila, Yolanda Morán i Edita Maldonado

Eugènia Riera
ICIP

Quatre dones, mares o germanes de persones desaparegudes, ens donen el testimoni de la seva lluita incansable per retrobar els seus éssers estimats i de l'impacte, a nivell personal i col·lectiu, que suposa enfrontar-se a una desaparició. Des de la seva pròpia experiència reflexionen sobre la necessitat d'esclarir la veritat de cada cas i fer justícia com a vies per a la reparació i la no repetició. Són veus que ens arriben des d'Algèria, Colòmbia, Mèxic i Hondures.

1. Quan i en quin context es produeix la desaparició del seu familiar?

Nassera Dutour, fundadora del Col·lectiu de Famílies de Persones Desaparegudes a Algèria (CFDA)

El meu fill Amine tenia 21 anys. Va ser detingut el 30 de gener de 1997 i des d'aleshores està desaparegut. Aquell dia era a casa i va sortir a veure un company. Quan estaven junts es van adonar que no portaven a sobre la documentació i cadascun va tornar a casa, perquè en aquella època a Algèria la policia et podia parar per demanar els papers en qualsevol moment. L'Amine va tornar a baixar i allà passava un cotxe blanc, que el va fer pujar i va desaparèixer. Probablement eren agents del servei d'intel·ligència però mai més en vam saber res. Des d'aleshores lluito per saber la veritat. En la meva recerca vaig trobar altres mares que estaven en la mateixa situació que jo i el 1999 vam decidir crear el Col·lectiu de Famílies de Persones Desaparegudes a Algèria (CFDA).

Gladys Ávila, portaveu del Grup Europeu de Familiars de Persones Desaparegudes a Colòmbia

El meu germà Eduardo Ávila va ser detingut i desaparegut el 20 d'abril de 1993, en el marc del conflicte armat colombià. Ell tenia 26 anys i jo, 29. Havia estat membre de la guerrilla M-19, però s'havia desmobilitzat l'any noranta. Trobem el seu cos una setmana després de la desaparició en una carretera als afores de Bogotà. El vam reconèixer per identificació òptica, perquè la policia va amagar les dades i va tancar el cas per manca de proves, sense possibilitat de fer proves d'ADN. L'Eduardo tenia la T de Tigre (el seu sobrenom) tatuada al braç esquerre. Va ser un moment fort. Em vaig adonar de les tortures: li van esquinçar la llengua, tenia la mandíbula trencada, ferides a les mans i els dits, i diversos trets. Vam aconseguir que ens lliuressin el cos i des de llavors estic lluitant perquè es faci justícia. En un cas de desaparició forçada és tan dolorós seguir buscant com trobar el cos.

Yolanda Morán, directora del col·lectiu BÚSCAME i membre del Moviment pels Nostres Desapareguts a Mèxic

El meu fill Dan Jeremeel va ser segrestat el 19 de desembre de 2008 per un grup de militars de l'àrea d'intel·ligència i des d'aleshores està desaparegut. Onze anys després el cas continua obert, però mai no s'ha avançat en la investigació pel fet d'involucrar militars. Creiem que va ser una qüestió de mala circumstància, que va estar al lloc equivocat en el moment menys indicat. Pocs dies després del segrest van detenir quatre persones, un militar en possessió del cotxe del meu fill i tres més com a còmplices. Van ser declarats culpables i condemnats a presó. Quan ja estaven a la presó dos camioners armats hi van entrar i els van matar. Allà es va acabar qualsevol possibilitat de tenir més informació sobre els fets. Van quedar dos pròfugs, un el van detenir i després també el van matar. De l'altre, aparentment no se'n sap res. Des d'aleshores tota la investigació la fem la família, pressionant les autoritats. Una mare fa l'impossible per trobar el seu fill.

Edita Maldonado, membre del Comitè de Familiars de Migrants Desapareguts de El Progreso (COFAMIPRO), a Hondures

Era l'any 1995. La meva filla gran va sortir de casa rumb als Estats Units amb la il·lusió d'ajudar la família. Tenia 28 anys i es va quedar a Chiapas perquè no va poder continuar el camí. Vaig estar cinc anys sense saber res d'ella perquè les seves cartes no arribaven.

No va ser fins l'any 2000 que el carter va aconseguir portar-me una de les seves cartes i vaig aconseguir trobar-la. La ruta migratòria cap als Estats Units, no només des d'Hondures, també des del Salvador, Guatemala... és una odissea espantosa, un calvari per a les persones que surten a buscar futur per a les seves famílies. Els migrants són víctimes del crim organitzat a Mèxic: hi ha segrestos, empresonaments, morts.

2. Quin impacte té la desaparició a nivell personal i col·lectiu?

Nassera Dutour

La desaparició d'un ésser estimat és el més tràgic i dramàtic que li pot passar a una mare o un pare. Si un perd un fill de mort natural, el sofriment és insuportable però amb el temps les ferides es poden cicatritzar. Però quan es tracta d'una desaparició forçada no arriba mai la cicatrització, les ferides queden sempre obertes. La família viu entre l'esperança i la desesperació. L'esperança de retrobar el fill viu, i la desesperació dels anys que passen i s'acumulen i la por de no veure'l mai més. És un dolor constant que crema i que no s'apaga mai. També neix un sentiment de culpabilitat per no haver pogut protegir-lo. La desaparició és una tortura que et corromp i que t'impedeix viure amb normalitat.

Gladys Ávila

La meva vida va canviar totalment. Jo era dissenyadora de moda, amb dos fills a càrrec i una llar. Des d'aquell 20 d'abril i no vaig poder asseure'm més perquè sabia que havia de sortir a buscar el meu germà, a recórrer carrers, albergs, hospitals des del matí fins a la nit. Busques entre els vius i els morts. La desaparició comporta la destrucció del món familiar i social. La família busca culpables, saber què va passar i per quina raó. En el nostre cas, arran dels fets la família es va assabentar que el meu germà era part de l'M19 i l'impacte va ser tan fort que el nucli es va trencar. Al mateix temps la societat ens estigmatitza, ens assenyala i ens culpabilitza. La desaparició és un risc de vida i un estigma per a la família, per això és tan important saber la veritat.

Yolanda Morán

És un impacte mental, emocional i psicològic enorme perquè no ens podem desprendre d'aquest dolor constant. Quan un familiar mor, te n'acomiades i tens un lloc on anar-lo a plorar, però nosaltres aquest lloc no el tenim. No sabem si els nostres fills són vius, no sabem on són, com es troben. Jo cada dia quan menjo em pregunto: el meu fill deu tenir un plat a taula? en quines condicions deu estar ara? Aquesta incertesa és el més cruel que pot passar-li a un ésser humà i a la seva família. Dan Jeremeel té cinc fills, el més petit tenia dos anys quan a ell el van segrestar. La seva dona s'ha quedat sola, sense el pare, havent de sortir a treballar cada dia. És un trauma terrible que genera ansietats i que no et permet viure en pau.

Edita Maldonado

La desaparició és la destrucció de la família, és una desesperació. Durant cinc anys somiava cada nit amb ella, sense saber el seu parador. És una situació molt dura per a moltes famílies, i per això ens unim. Des que el 1999 vam formar el Comitè de Familiars de Migrants Desapareguts de El Progreso (COFAMIPRO) hi ha hagut 680 desaparicions en la ruta migratòria entre Hondures i Mèxic. Vam organitzar les primeres caravanes de mares i vam demanar ajuda al govern hondureny perquè creés una comissió de recerca, però mai se'ns va tenir en compte. El govern ha volgut silenciar les protestes i només ha ajudat en la repatriació de cadàvers de migrants, però no reconeix les desaparicions.

3. Quins elements positius pot extreure de la lluita incansable dels familiars de persones desaparegudes?

Nassera Dutour

Les famílies ens organitzem per reclamar justícia, sortim cada setmana al carrer, organitzem esdeveniments, reunions, protestes, amb les pancartes i fotografies dels nostres fills i filles. Les mares estem obligades a continuar lluitant per saber la veritat. El dolor és més fort que nosaltres, i la ràbia, la còlera, la tristor i també l'esperança, tot això ens empeny a lluitar i a continuar endavant. És una lluita sobretot de dones, perquè som més fortes que els homes, perquè no desistim de trobar els nostres fills, encara que també hem de tenir present que moltes mares, i també pares, han mort durant aquest temps, altres han emmalaltit.

Gràcies a la nostra lluita hem aconseguit mantenir els expedients dels casos dels nostres fills oberts, malgrat que les autoritats algerianes els donaven per tancats, i el Comitè de Drets Humans de l'ONU ha reconegut 6.146 desaparicions a Algèria a mans d'agents de l'Estat.

Gladys Ávila

Quan es va produir la desaparició del meu germà vaig arribar a l'Associació de Familiars de Detinguts Desapareguts (ASFADDES). Em van acompanyar en la recerca i gràcies a ells vam trobar el cos. Jo em vaig quedar allà, donant suport en les altres moltíssimes cerques, primer com a voluntària i ja més tard com a coordinadora de l'associació. Cada avanç particular és un avanç per a tothom. Des d'allà vam lluitar per sobreviure, ens vam formar com a dones –perquè és un moviment pràcticament de dones–, vam aconseguir organitzar-nos i vam guanyar formació política.

Jo he continuat la lluita des de l'exili. El 2006 vaig ser expulsada del meu país per la desaparició d'un membre de la nostra associació. Estava en perill la meva vida i la de la meva família, i em vaig exiliar a Suècia. Va ser un altre moment molt difícil per la dificultat afegida que comporta, però hem aconseguit conformar un grup europeu de famílies de desapareguts, present en deu països, i treballem amb la Unitat de Recerca de Persones Donades per Desaparegudes de Colòmbia. Sentir que val la pena lluitar, enfrontar-me a tot, que no m'anul·li com a persona, és el més positiu.

Yolanda Morán

Dins del dolor hem trobat amigues i amics. Un any després de la desaparició del meu fill anant un dia a la fiscalia vaig trobar dues mares en la mateixa situació que jo i vam decidir formar el primer col·lectiu de familiars de desapareguts a Coahuila, FUUNDEC (Forçes Unides pels Nostres Desapareguts). Vam començar 18 famílies i vam arribar a les 600. Vam anar creixent, vam guanyar experiència legislativa, vam aprendre els nostres drets i el 2019 vam decidir fundar una nova entitat, BÚSCAME. Ara estem enfocats en el treball d'identificació de cossos i d'exhumació de fosses comunes i som part del Moviment pels Nostres Desapareguts.

Estem veient un canvi de rumb amb el govern de López Obrador, el primer en reconèixer la problemàtica i en donar xifres dels desapareguts (al voltant de 61.000, encara que segons les nostres dades podrien arribar a les 200.000 persones). Treballem al costat del govern i hem aconseguit avançar en la implementació de la Llei de Desaparicions Forçades, aprovada el 2017. Si una cosa no fa una mare és abandonar els seus fills, i aquesta és la nostra lluita. És trist haver-nos conegut en aquestes circumstàncies, però juntes hem après a ser fortes, a no tenir por de les autoritats. Encara que rebem amenaces, deixem la por dins de casa per continuar lluitant, i la unitat ens enforteix en aquest camí ple d'obstacles.

Edita Maldonado

El més valuós és la nostra valentia per seguir lluitant, per seguir endavant, per ajudar les mares que no han trobat els seus fills. Jo vaig tenir la sort de trobar la meva filla, la vaig portar de nou a Hondures però va emmalaltir i va morir l'any 2004. Tot i així, em vaig quedar al Comitè per acompanyar les altres, perquè som una sola família. Les mares som les més valentes i lluitadores. L'esperança ens omple per lluitar.

4. Què és per a vostè la justícia i la reparació?

Nassera Dutour

La reparació és que es faci justícia i tinguem la veritat. Sense justícia no hi pot haver reparació. Hem de saber què va passar, on són els nostres fills, si són morts o no, qui els va detenir i per què, què havien fet per ser detinguts, per què no van tenir el dret de defensar-se, per què no s'ha jutjat els responsables... hem de saber tots els perquès. Per què no ens van dir la veritat en el seu moment? Per què, si són morts, no ens van tornar els cossos per enterrar-los? Si ningú ens dóna respostes no podem tancar el cas i no podem perdonar. I per a la pau interior és necessari poder tancar el cas.

Gladys Ávila

Saber la veritat, que el país aconsegueixi reconèixer què ha passat. La reparació és el reconeixement públic a la identitat de la persona desapareguda, la no estigmatització. I, perquè es faci justícia, el victimari ha d'explicar què va passar, qui és el responsable i

per què, perquè no torni a succeir. La societat ha d'entendre que la desaparició forçada és un problema de tots. Ha estat un genocidi social i la societat s'ha de posar al centre de la lluita. Segons les xifres publicades a Colòmbia hi ha entre 80.000 i 120.000 persones desaparegudes, però hi ha milers de casos no denunciats. El país no està preparat per fer front a les desaparicions, es té por que la veritat es faci pública, però l'esperança ens acompanya sempre i algun dia tindrem la llum que ens permeti saber el que va passar.

Yolanda Morán

Abans de reclamar justícia, per nosaltres és primordial trobar els nostres fills. A mi, porteu-me el meu fill; que el trobin, que me l'entreguin, aquest és el primer punt, irrenunciable. Jo visc per trobar-lo, en les condicions en que estigui, i després ja pensaré en la justícia. Clar que vull que paguin els responsables i per això l'obligació de les autoritats és continuar investigant, però estic tan plena de dolor que al meu cos no cap ni odi ni rancor. El mal ja està fet. Continuem lluitant, pressionant per obrir camí, ens ajudem per buscar-los a tots. I ens sosté la fe en Déu.

Edita Maldonado

La reparació ve per saber la veritat del que va passar en totes aquestes desaparicions. Els que van manar matar els migrants són els culpables de les desaparicions. Reclamem justícia per a totes, volem la veritat.

Fotografia D'esquerra a dreta i de dalt a baix: Nassera Dutour, Gladys Ávila, Yolanda Morán i Edita Maldonado.

© Generalitat de Catalunya

RECOMANEM

Materials i recursos d'interès recomanats per l'ICIP

Acte
Trobada per la Veritat #ReconocemosSuBúsqueda

Reconèixer la tasca dels i les familiars de víctimes de desaparició forçada és un element central per a processos de justícia transicional i per a la construcció de pau. Una experiència destacable és la que ha portat a terme la Comissió per a l'Esclariment de la Veritat, la Convivència i la No Repetició de Colòmbia, que busca explicar i esclarir els fets ocorreguts durant el conflicte armat intern que va viure el país durant més de cinquanta anys.

La Comissió de la Veritat va realitzar, del 26 al 28 d'agost de 2019, a Pasto, Nariño, una " Trobada per la Veritat #ReconocemosSuBúsqueda: Reconeixement a la persistència de les dones i familiars que busquen persones desaparegudes" a Colòmbia. Aquest acte va permetre posar en valor i reconèixer públicament la feina de les persones buscadores, i alhora establir un diàleg entre institucions i familiars, tot acompanyat d'actes d'honra de la memòria de les víctimes i representacions artístiques que han servit als familiars per canalitzar el dolor, emprendre iniciatives resilients i reprendre forces per continuar amb la recerca.

Un acte de reconeixement sentit, dolorós i a la vegada poderós, que va transmetre el coratge i la persistència d'aquelles persones que durant anys han viscut amb l'angoixa de desconèixer què va passar amb els seus éssers estimats i viure un procés que, per moments, sembla no tenir fi.

"El dolor mai no marxarà, però hem treballat per estar millor, ens donem suport i ens donem forces quan ho necessitem. Ara seguim lluitant, algunes per justícia i altres perquè segueixen buscant els seus familiars", explica Idali Garcerá, mare d'un dels joves de Soacha assassinats víctima dels anomenats 'Falsos positivos'.

Llibre
***Verdades silenciadas*, de Priscilla B. Hayner**

Verdades silenciadas. La justicia transicional y el reto de las Comisiones de la Verdad, de Priscilla B. Hayner, és un llibre imprescindible sobre justícia transicional i una de les obres amb més autoritat sobre la veritat com a imperatiu ètic davant de crims contra els drets humans, incloent la desaparició forçada.

La profunda investigació de Priscilla Hayner sobre les comissions de la veritat establertes en les darreres tres dècades contribueix de manera decisiva a la comprensió sobre els nous horitzons de protecció dels drets humans. L'estudi és una excel·lent guia per a l'acció per aquelles societats que decideixen afrontar llegats històrics d'atrocitats massives amb honestedat i valentia.

Priscilla Hayner analitza els dilemes, les opcions i les concessions que són a vegades necessàries en el camí per afrontar el passat i deixar que ens il·lustri sobre el present i el futur. Aquest llibre és realista sobre les dificultats i els obstacles que presenta la implementació del "dret a la veritat", però de cap manera justifica l'oblit, la negació, ni la impunitat.

El llibre ha estat publicat en castellà dins la col·lecció "Paz y Seguridad" editada per l'ICIP i Bellaterra Edicions.

Projecte
Desaparicions en processos migratoris

Per analitzar les desaparicions forçades de persones durant els processos migratoris, és clau la iniciativa Missing Migrants de l'Organització Internacional per a les Migracions (OIM) a través del Global Migration Data Analysis Centre.

Des de 2014, aquest centre realitza un seguiment de les desaparicions i morts a través de les rutes migratòries. En base a aquest estudi, l'organització calcula que més de 30.000 persones migrants, incloent refugiats i sol·licitants d'asil, han mort arreu del món des de l'any 2015. L'OIM descriu aquestes morts com "una epidèmia de crim i abús". El projecte ofereix dades i estadístiques actualitzades a nivell global i regional sobre el nombre de morts i les seves causes. Inclou també un seguit de publicacions que es poden descarregar al web amb informació per a mitjans de comunicació, investigadors i públic en general.

En relació a aquesta qüestió, l'any 2017 el Grup de Treball sobre les Desaparicions Forçades o Involuntàries de Nacions Unides va transmetre un informe sobre les desaparicions forçades en el context de la migració al Consell de Drets Humans. L'informe estableix que "existeix un vincle directe entre la migració i les desaparicions forçades, ja sigui perquè la persona abandona el seu país com a conseqüència de l'existència d'una amenaça o risc de patir una desaparició forçada, o bé perquè desapareix durant el seu viatge o al país de destí".

A més, el Grup de Treball també sosté que el fenomen de les desaparicions forçades en el context de les migracions necessita rebre atenció urgent. Vincula l'augment del risc de patir violacions de drets humans durant les rutes migratòries a les polítiques frontereres cada vegada més rígides dels Estats que fan que aquestes rutes siguin cada cop més llargues i perilloses.

Es tracta d'un pronunciament clau per emmarcar la relació entre desaparicions forçades i processos migratoris, analitzar-ne els factors i proposar obligacions als Estats per prevenir i combatre aquest fenomen de manera prioritària.

Publicació
***Les persones desaparegudes*, Comitè Internacional de la Creu Roja**

La prestigiosa Revista Internacional de la Creu Roja va dedicar el seu número 905 a la qüestió de Les Persones Desaparegudes, publicat al novembre de 2018. Amb una visió clarament humanitària, el monogràfic inclou 23 articles que aborden, des de diferents perspectives i experiències, qüestions com els efectes psicosocials, els reptes en la implementació del dret internacional, la desaparició de persones a les rutes

migratòries, mecanismes de cerca, la importància dels arxius, l'ús de la ciència forense o l'enfortiment de les capacitats de resiliència.

També recull una explicació sobre les accions del Comitè Internacional de la Creu Roja (CICR) en relació amb les persones desaparegudes i il·lustra alguns dels assumptes relacionats amb aquest fenomen a través dels casos de Mèxic i Sri Lanka. L'editorial, firmada per l'historiador Vincent Bernard, recull en poques pàgines i amb tota la sensibilitat que el tema mereix, els principals desafiaments humanitaris que planteja la desaparició de persones.

Informe
***Missing persons and victims of enforced disappearance in Europe*, Consell d'Europa**

L'any 2016 el Consell d'Europa va publicar l'informe *Missing persons and victims of enforced disappearance in Europe* (Persones desaparegudes i víctimes de desaparició forçada a Europa). El títol, que d'entrada podria semblar repetitiu, es refereix explícitament a dos fenòmens diferenciats. El primer té a veure amb aquelles persones que han sigut reportades desaparegudes en relació amb un conflicte armat o una situació de violència interna, o en connexió amb una catàstrofe natural o un accident letal. El segon –la desaparició forçada– constitueix un crim d'acord amb el dret penal internacional i una violació múltiple dels drets humans. Tanmateix, tots dos fenòmens s'han de tractar posant al centre les víctimes i els seus drets, especialment els drets a la veritat, la justícia i la reparació.

Aquest és precisament l'enfocament que emana de tot l'informe en el qual es presenten diferents realitats de diversos països membres del Consell d'Europa: Armènia, Azerbaidjan, Geòrgia, els Balcans, Xipre, Irlanda del Nord, Turquia, Rússia, Ucraïna, així com Espanya, un cas que també tractem en aquest monogràfic. D'aquestes realitats destaquen, per exemple, les víctimes de "rendicions extraordinàries" comeses en el context d'operacions antiterroristes amb implicació de països europeus, així com casos de desaparicions en el context d'extradicions i en les rutes migratòries cap a Europa.

Finalment, aquest informe ens sembla particularment recomanable perquè recull una sèrie de bones pràctiques que s'han dut a terme a diversos llocs del món i que han contribuït a enfortir processos de transició cap a la pau.

Lectures i vídeo

Recull de materials sobre les desaparicions a Mèxic

Les darreres xifres oficials situen en més de 60.000 les persones desaparegudes a Mèxic, un dels països actualment més colpits per aquest dur fenomen i on s'entrellacen molts actors en la cadena de responsabilitats. Entre ells, destaquen diferents grups del crim organitzat. En un número anterior de la revista *Per la Pau* dedicat a la construcció de pau a Mèxic, es va oferir una anàlisi sobre les dinàmiques i conseqüències de la violència en aquest país, així com reflexions per revertir-la. També s'hi van recomanar un seguit de lectures per aprofundir sobre aquest tema, incloent-hi informes sobre les desaparicions forçades en aquest país. A continuació, afegim dues recomanacions més.

La primera és el reportatge "El regreso del infierno mexicano: los desaparecidos que están vivos" d'Alejandra Guillén i Diego Petersen, publicat a *El País*, el 5 de febrer de 2019. A través d'aquesta crònica, basada en els testimonis de persones que han aconseguit escapar del captiveri de grups del crim organitzat, els autors destapen una realitat molt desconeguda i molt difícil d'investigar: la desaparició i reclutament forçós de joves en campaments d'entrenament del cartel Jalisco Nueva Generación. L'article també fa referència a l'impacte que aquestes desaparicions tenen en les famílies dels segrestats i els esforços de la fiscalia per destapar un secreto de domini públic que amaga inimaginables dosis de violència i crueltat. El reportatge forma part del projecte *A dónde (lle)van (a) los desaparecidos*, que també recomanem, especialment pel mapa de fosses que il·lustra la magnitud i extensió de les desaparicions forçades a Mèxic.

La segona recomanació són els testimonis d'Epifanio Álvarez, pare de Jorge, un dels 43 estudiants d'Ayotzinapa forçosament desapareguts l'any 2014, i de Yolanda Morán, mare del també desaparegut Dan Jeremeel i representant del Colectivo BÚSCAME i del Movimiento por Nuestros Desaparecidos en México. Tots dos van participar en el Fòrum Internacional per la Construcció de Pau a Mèxic, organitzat els dies 25, 26 i 27 de setembre de 2019 per l'ICIP, Serapaz i la Taula per Mèxic (vegeu-ne el vídeo, a partir del minut 00:53).

© Generalitat de Catalunya

SOBRE L'ICIP

Notícies d'actualitat, activitats i publicacions

ICIP
Institut Català Internacional per la Pau

Oberta la convocatòria del Premi ICIP Constructors de Pau 2020

L'ICIP ha convocat la desena edició del Premi ICIP Constructors de Pau, corresponent a l'any 2020, que té per objectiu guardonar i reconèixer públicament persones, entitats o institucions que han treballat i han contribuït d'una manera destacada i dilatada en el foment i la construcció de la pau.

El premi té una dotació econòmica de 6.000 euros i consisteix en un reconeixement públic, una escultura creada pel Premi Nobel de la Pau, artista i activista Adolfo Pérez Esquivel, anomenada *Porta del Sol*. Com a novetat, en aquesta desena edició s'admetran tant les candidatures presentades per una tercera persona, física o jurídica, com aquelles en que la persona es presenti a si mateixa.

La convocatòria estarà oberta durant un període de tres mesos, fins al proper 1 de juliol, a través del portal de Tràmits de la Generalitat (vegeu-ne l'enllaç). La presentació de sol·licituds es pot fer mitjançant la via electrònica o presencialment al registre de l'ICIP (carrer Tapineria, 10, 3a planta, 08002 Barcelona), quan es reprengui l'activitat després de la crisi sanitària mundial per la propagació del coronavirus SARS-Cov-2.

Aquest any 2020 resta pendent la celebració de la cerimònia de lliurament del Premi ICIP Constructors de Pau 2019, que es fa habitualment al Parlament de Catalunya. A causa de l'emergència sanitària actual, la cerimònia prevista per al mes d'abril ha hagut de ser ajornada.

La Comissió de la Veritat de Colòmbia presenta el treball amb l'exili en una visita a Barcelona

Un equip de la Comissió de la Veritat de Colòmbia ha estat el mes de març a Barcelona acompanyat per l'ICIP, en les seves funcions de Secretaria Tècnica de la Comissió a Europa, amb l'objectiu de difondre la línia de treball amb l'exili colombià i planificar les accions de reconeixement, en el marc de l'estratègia de diàleg social integral per aquest any 2020.

El comissionat Carlos Martin Beristain va participar en una reunió de treball amb representants dels diferents nodes europeus de suport a la Comissió i en l'acte públic "La veritat de l'exili. Reconeixement i dignitat de les víctimes". L'acte, celebrat a la seu dels Amics de la UNESCO de Barcelona, va reunir una cinquantena de persones i va ser un espai de diàleg i d'escolta amb víctimes del conflicte colombià residents a Catalunya.

Coincidint amb la visita a Barcelona, el comissionat va mantenir diferents reunions d'incidència amb institucions, entitats i grups parlamentaris catalans. Es va entrevistar amb responsables de la direcció general de Cooperació, l'Agència Catalana de Cooperació al Desenvolupament, la Secretaria d'Igualtat, Migracions i Ciutadania de la Generalitat, l'Ajuntament de Barcelona, la Diputació de Barcelona, el Fons Català de Cooperació, la Taula Catalana per la Pau i els Drets Humans a Colòmbia i el Node Catalunya de suport a la Comissió.

La Comissió de la Veritat de Colòmbia té el mandat de visibilitzar l'impacte de l'exili colombià, mitjançant el treball d'escolta, de diàleg social i de reconeixement d'aquest fenomen. Amb aquest objectiu, i amb la coordinació de l'ICIP, s'han conformat 15 nodes de treball a 10 països europeus (Alemanya, Bèlgica, França, Itàlia, Noruega, Països Baixos, Suècia, Suïssa, Regne Unit i Irlanda, i a l'Estat espanyol a Andalusia, Catalunya, Madrid, País Basc, i País Valencià).

En aquesta primera fase de treball d'esclariment de la veritat, els diferents nodes han recopilat un total de 300 testimonis a Europa, els quals han de permetre escriure un relat plural sobre el conflicte colombià i recuperar la memòria individual i col·lectiva.

L'assetjament escolar, el racisme, la lluita feminista i la solidaritat amb les persones refugiades, temes centrals de les peces guanyadores del IV Concurs de Hip-hop per la Pau

El jurat de la quarta edició del Concurs ICIP de Hip-hop per la Pau, corresponent a l'any 2019, ha fet públic el veredicte del certamen, que té com a objectiu fomentar la creativitat i donar visibilitat al compromís del joves en l'àmbit de la pau. En aquesta quarta edició, les obres premiades aborden una temàtiques com la denúncia de l'assetjament escolar i el racisme, la reivindicació de la lluita feminista i la solidaritat amb les persones refugiades.

El concurs s'adreça a joves de 12 a 25 anys i consta de dues modalitats. Podeu consultar els videoclips premiats al canal YouTube de l'ICIP.

Els grups guanyadors podran gravar la peça premiada en un estudi professional o participar en una masterclass de hip-hop.

El Concurs ICIP de Hip-hop per la Pau té el suport del Departament d'Educació, la Direcció General de la Joventut i l'Agència Catalana de Cooperació al Desenvolupament. En la quarta edició s'han presentat al concurs un total de 24 peces.

Alumnes de les escoles Horitzó i IPSI guanyen el Premi ICIP Alfons Banda 2019

El Premi ICIP Alfons Banda, creat l'any 2017, forma part dels Premis de Recerca Jove (PRJ), que convoca anualment l'Agència de Gestió d'Ajuts Universitaris i de Recerca (AGAUR) amb l'objectiu de fomentar l'esperit crític del jovent.

El guardó recompensa els treballs de l'alumnat de segon cicle d'Educació Secundària Obligatòria (ESO) i d'educació postobligatòria (batxillerat i cicles formatius de grau mitjà i superior) que promoguin l'anàlisi i l'obtenció de resultats en el camp teòric de la construcció d'una cultura de pau o l'aplicació pràctica de la gestió noviolenta dels conflictes.

En l'última edició, corresponent a l'any 2019, s'han presentat un total de 13 treballs, dels quals han estat premiats els següents:

– "El Príncep del desert. Petroli, religió i armes: El Príncep de Maquiavel i l'economia política a Pròxim Orient", de l'alumne Jordi Calafí Franquesa, de l'Escola l'Horitzó, de Barcelona.

– "Els Drets Humans en el marc europeu. Teoria o realitat?" de la alumna Júlia Puigdomènech Vidal de Escola IPSI, de Barcelona.

Últimes publicacions

–*Marcs de guerra. Quines vides plorem?*, de Judith Butler. Publicat per l'ICIP i Angle Editorial dins la col·lecció "Clàssics de la pau i la noviolència".

–*Una teoria de l'acció noviolenta. Com funciona la resistència civil*, de Stellan Vinthagen. Publicat per l'ICIP i Pagès editors dins la col·lecció "Noviolència i lluita per la pau".

–*Sobre el perdó. Com podem perdonar l'imperdonable?*, de Richard Holloway. Publicat per l'ICIP i Líniazero dins la col·lecció "Eines de pau, seguretat i justícia". Disponible en format PDF i ePub.

–*La institucionalización de las iniciativas de promoción del respeto de los derechos humanos por parte de las empresas*, de Daniel Iglesias Márquez. Col·lecció ICIP Research. Publicat en castellà i anglès.

© Generalitat de Catalunya